

LEESBAAR LANDSCHAP

Cultuurhistorisch tijdschrift

Mei 2008 | 1e jaargang | Nummer

1

Hoog Buurlo
Landbouwenclave in
het hart van de Veluwe

Het boerenerf als visitekaartje

Verdwenen spoorlijnen:
Cultuurhistorische lijnen in
het landschap

COLUMN

Omstreden erfgoed

20 Nationale Landschappen
20.000 verhalen...

Maar wie gaat ze vertellen?

LEESBAAR LANDSCHAP

Cultuurhistorisch tijdschrift

VERRASSEND
INSPIREREND
SPANNEND
SPRINGLEVENDE

www.leesbaarlandschap.nl

LEESBAAR LANDSCHAP!

Het landschap leeft en in het bijzonder de cultuurhistorie staat volop in de belangstelling. De sporen die onze voorouders in het landschap hebben achtergelaten - en niet te vergeten onze eigen sporen - worden op waarde geschat en dragen bij aan een landschap met toekomst.

Het zijn deze sporen in het landschap die me 2 jaar geleden aan het denken zetten. Er is veel belangstelling van burgers voor de historie van het landschap. Een groot aantal populaire tijdschriften schenkt zijdelings aandacht aan deze historie en een enkel vakblad bedient de vakwereld. Historische Verenigingen, historische genootschappen en Heemkunde Kringen bloeien als nooit tevoren. Wat er alleen nog aan ontbreekt is een echt cultuurhistorisch tijdschrift voor burgers. Een tijdschrift dat als bindmiddel kan dienen voor enerzijds de burgers en anderzijds de vakmensen die in hun dagelijks werk bezig zijn met de historie van stad en land. Burgers hebben honger naar meer informatie over de historie van hun leefomgeving en vakmensen kunnen hen deze informatie geven.

Samen met Frank Druijff en Peter Mulder werd het idee voor een nieuw cultuurhistorisch tijdschrift uitgewerkt in een nul-nummer. Een nummer waarin onze ideeën over inhoud en vorm uitgewerkt werden. Via persoonlijke contacten en de website www.leesbaarlandschap.nl is veel belangstelling voor deze uitgave getoond. Er is medewerking toegezegd in de vorm van het leveren van inhoud en het gratis beschikbaar stellen van beeldmateriaal. Het nulnummer heeft nu een vervolg gekregen in deze 1e echte uitgave van het cultuurhistorisch tijdschrift Leesbaar Landschap. Hoewel de definitieve start van Leesbaar Landschap nog niet zeker is, kan deze uitgave wel als een belangrijke stap vooruit gezien worden. Een stap vooruit, omdat we naast de personen en partijen die hun belangstelling kenbaar gemaakt hebben, nu ook de belangstelling hopen te wekken van financiers.

Frank Druijff, Peter Mulder en Consuelo Adema wil ik enorm bedanken voor hun inzet om dit nummer te maken. Lees en ontdek welk verhaal het landschap u te vertellen heeft!

Jan-Olaf Tjabringa
info@leesbaarlandschap.nl

INHOUD

36

Het boerenerf als visitekaartje

De siertuin voor, de mesthoop achter. De indeling van het boerenerf is onmiskenbaar bepaald door de rolverdeling tussen man en vrouw.

6 Boeren in de stad

Op zoek naar de agrarische geschiedenis van de stad Tilburg.

10 Verdwenen spoorlijnen

Cultuurhistorische lijnen in het landschap

20 Hoog Buurlo

Landbouwenclave in het hart van de Veluwe

EN VERDER...

Omstreden Erfgoed

Column Peter Groote: 'Niets leuker dan een echte monumentenstrijd!' 15

De kunst van het landschapslezen

Methode leesbaar landschap 16

Wandelroute

In de voetsporen van de schaapherder 26

Holland op z'n Smalst

Midden-Kennemerland 28

Vloeken in het bos

32

Agenda

36

2008, jaar van het religieus erfgoed

38

Het klompenpad

39

Boekrecensie

41

Radio Kootwijk,
Gebouw A
(foto: J.O. Tjabringa)

BOEREN IN DE STAD

Door Frank Druijff (Frank & Freelance)

Dat er grote verschillen bestaan tussen stad en platteland, staat buiten kijf. Een stad is nou eenmaal druk en vol, rust en leegte daar-entegen vind je in het landelijk gebied. Voorzieningen en diensten horen bij de stad, landbouw bij het platteland. En zo zijn er meer, al dan niet achterhaalde, tegenstellingen te benoemen. Toch bestaat er ook al eeuwen lang een intieme band tussen de stad en het land. Juist die onderlinge band komt in dit artikel aan bod. Waarbij we willen inzoomen op Tilburg, één van de steden waar we de agrarische invloeden tot binnen de bebouwde kom terug kunnen vinden.

STAD EN PLATTELAND

De agrarische geschiedenis van de stad gaat ver terug. De landbouw vormde zelfs de economische basis voor de stichting van de allereerste steden, waar politiek (paleis), religie (tempel) en landbouw (voorraadschuur) versmolten. Kort na de stichting van de eerste steden komen al snel nieuwe technieken en ambachten op, met een nieuwe economie naast de strikt agrarische economie als gevolg. Ondanks deze ontwikkelingen en de aanwezigheid van de stadsmuur als een harde grens, blijft de stad door de eeuwen heen nauw verbonden met de landbouw. Het verbouwen van groenten in de stad was tot en met de dertiende eeuw alleen voorbestemd voor de adel en de geestelijkheid. Maar via de 'coelghaerden' of 'coeltuinen' (waarvan 'kool' een afgeleide is) vond dit later ook navolging bij de andere stedelingen. Tot in de middeleeuwen hielden veel stedelingen nog kippen, varkens en zelfs koeien op hun stadshoeven. Restruimten binnen de ommuring van de stad werden vervolgens al snel ingericht als boomgaard of moestuin om zo ook tijdens een belegering van de stad voldoende vers voedsel te hebben. In de kloostertuin werden (geneeskrachtige) kruiden

geteeld. De stedelijke kaas- of veemarkt vormde jarenlang de economische basis voor de agrarische sector en ook de volkstuincomplexen in de grote steden garandeerden extra groente en fruit. Tenslotte zijn tot op de dag van vandaag in Nederland nog enkele stadsboerderijen aanwezig als teken van de agrarische voorgeschiedenis van onze steden. Het zijn, naast volkstuinen, molens en de traditionele kaasmakten, vooral deze stadsboerderijen die ons meer vertellen over de recente geschiedenis van de landbouw in en om de stad.

Eén van de Nederlandse steden met een rijke agrarische geschiedenis is Tilburg. Ondanks dat Tilburg zich nu profileert als een moderne industrie- en kennisstad is ook deze stad, net zo als veel andere steden in Nederland, in de vroege middeleeuwen ontstaan als een agrarische nederzetting. Tot in de zeventiende eeuw was Tilburg nog voor het grootste deel agrarisch en ook de latere Tilburgse wolindustrie had haar wortels in de landbouw. Hoewel de wol voor de industrie al snel van elders werd aangevoerd en de grote schaapskudden met de heidevelden verdwenen, bleef het boerenbedrijf nog lang een bron van bestaan voor menig Tilburger.

AGRARISCH TILBURG

De eerste landbouwers die zich in de omgeving van Tilburg vestigden, gebruikten de hogere gronden langs de beekdalen voor akkerbouw en de

vochtige beekdalen als grasland voor het vee. Rond het jaar 1500 heeft de bevolking van de regio Tilburg zich in een aantal bewoningskernen, zogenaamde herdgangen, geconcentreerd. De herdgang (herde = kudde, ganc = gang) was een driehoekige nederzetting van boerderijen rondom een gemeenschappelijke ruimte voor het vee. Zichtbare voorbeelden hiervan, binnen de stadsgrenzen van Tilburg, zijn het Korvelplein en het Wilhelminapark.

Tussen de herdgangen lagen open akkercomplexen, woeste gronden en enkele verbindingswegen. Langs de verbindingswegen ontstond al snel enige bebouwing, de 'straatnederzetting'. Het meest voorkomende type boerderij in en om de herdgang en straatnederzetting was de langgevelboerderij. Bij dit type boerderij zijn zowel de ingang van het woongedeelte als de toegangen tot het bedrijfsgedeelte aangebracht in één van beide zijgevels. De langgevelboerderij heeft zich in de loop van de jaren ontwikkeld uit het hallenhuis, waarvan het Twentse 'los hoës' als oervorm wordt beschouwd.

De langgevelboerderij wordt vaak gezien als het eindpunt in de ontwikkeling van de Nederlandse boerderij.

latten, bevestigd aan de sporen, ondersteunden de uiteindelijke dakbedekking. Als dakbedekking werd vaak riet en soms het goedkopere roggestro gebruikt. Later zien we dikwijls daken waarvan het onderste deel van het dakvlak met pannen is gedekt. Nadat het dak gereed was, werden tot slot de wanden aangebracht. Deze bestonden uit een raamwerk ('vakwerk') van horizontale en verticale latten, waartussen het vlechtwerk ('vitselwerk') van wilgentenen werd aangebracht, aan weerszijden bestreken met een mengsel van leem, fijngelakt stro en soms ook koemest.

gedwongen om hun bedrijf te staken of elders opnieuw te beginnen. De meeste boeren vertrekken vervolgens naar andere gemeenten zoals Goirle, Hilvarenbeek en Udenhout. Op dit moment telt de gemeente Tilburg nog maar een paar volwaardige landbouwbedrijven en enkele tientallen bedrijven die in de afbouwfase zitten of slechts deeltijd in bedrijf zijn. Binnen de stadsgrens is alleen de langgevelboerderij aan de St. Josephstraat nr. 51 nog in bedrijf. Het houden van vee is hier echter, vanwege de milieuwetgeving, niet meer toegestaan.

Tot binnen de bebouwde kom zijn deze typerende boerderijen nog terug te vinden.

STADSBOERDERIJEN

Tot binnen de bebouwde kom van Tilburg zijn deze typerende boerderijen nog terug te vinden. Belangrijkste reden hiervoor is dat Tilburg tot aan het begin van de twintigste eeuw een sterk verspreide bebouwing kende. Bij sommige boerderijen binnen de bebouwde kom van Tilburg is de vroegere functie nog duidelijk herkenbaar, maar in de meeste gevallen laat zich het vroegere gebruik alleen nog raden. Onder meer door de uitvoering van het Algemeen Uitbreidingsplan van Rückert uit 1917 raakten na 1920 veel open ruimten tussen de oude woonkernen snel volgebouwd. Hierdoor zijn tal van boerenbedrijven ingesloten geraakt en werd de bedrijfsvoering voor deze bedrijven vrijwel onmogelijk. Sommige agrariërs maakten van de nood een deugd door op de relatief grote percelen een transportbedrijf of een steenkolenhandel te beginnen. Factoren die hier ongetwijfeld een rol bij speelden waren de opkomst van de vrachtauto als transportmiddel en het gereedkomen van het Wilhelminakanaal in 1923, waardoor de mogelijkheden van, en daardoor de behoefte aan, lokaal vervoer sterk toenamen. Als gevolg van de voortdurende stadsuitbreidingen tussen 1955 en 1970 (o.a. Berkdijk, de Reit, en de industrieterreinen Kraaiven en de Blaak) vermindert het aantal boerenbedrijven rond Tilburg snel. Door de onteigening van hun grond worden de boeren

Het zijn in Tilburg juist deze voormalige boerderijen binnen de bebouwde kom, die ons het ontstaan en de ontwikkeling van de stad laten zien. Gelukkig wordt vandaag de dag steeds bewuster omgegaan met de cultuurhistorische en architectonische waarde van dit 'stedelijk agrarisch erfgoed' en ontstaat er ook in de herstructurerings- en nieuwbouwplannen aandacht voor het agrarisch cultuurlandschap en bijbehorende boerderijen. Daarbij komen steeds meer Tilburgse stadsboerderijen op de monumentenlijst te staan. In verschillende andere steden (o.a. Gouda, Kampen en Delft), worden op dit moment zelfs voormalige boerderijen nieuw leven ingeblazen; en vertelt de boerderij, zij het nu als groen en historisch rustpunt in de stad, opnieuw haar verhaal van zwoegen en ploegen, zaaien en maaien.

LITERATUUR

Putten, R. van (2003) - in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* (nr. 2, pag. 47-61)

Tummers, L.J.M. en Tummers-Zuurmond, J.M. (2000) - *Het land in de stad, de stedenbouw van de grote agglomeratie*. Uitgeverij THOTH Bussum

Fabriek langs de voormalige spoorlijn Apeldoorn-Hattermeer nabij Vaassen, de overkapping voor het laden en lossen is nog aanwezig.
Foto: E.J. Mekelenkamp

VERDWENEN SPOORLIJNEN:

CULTUURHISTORISCHE LIJNEN IN HET LANDSCHAP

Door ing. E.J. Mekelenkamp

Op veel plekken in Nederland zijn ze te vinden. Kaarsrechte lijnen in het landschap, vaak begroeid of voorzien van een fietspad: verdwenen spoorlijnen.

Sommige lijnen zijn duidelijk te herkennen door nog aanwezige restanten.

Andere lijnen zijn door ruilverkavelingen en sloop van bebouwing alleen nog voor kenners te zien. Zichtbaar of niet, het zijn interessante cultuurhistorische elementen in het Nederlandse landschap.

Spoornetwerk rond 1930

Spoornetwerk rond 2000

OPKOMST VAN HET SPOORWEGSTELSEL

Zoals bij de meeste mensen bekend is de eerste spoorlijn in Nederland geopend in 1839, tussen Amsterdam en Haarlem. In het begin bestond er bij veel gemeentes aarzeling om toestemming te verlenen tot de aanleg van deze nieuwe vormen van vervoer. Ook was er veel tegenstand van de exploitanten van trekschuiten, die met name in het westen van het land een intensief netwerk onderhielden. Na verloop van tijd begon men te geloven in het nut van de trein en werd het spoornetwerk sneller uitgebreid. Ook ontstond de behoefte om de minder dicht bevolkte gebieden te ontsluiten. Hiervoor ontwikkelde men de zogenoemde lokaalspoorwegen, geschikt voor lichter materieel en lagere snelheden.

Rond de eeuwwisseling werd het duidelijk: het spoor was een groot succes en het belangrijkste Nederlandse vervoermiddel geworden. Er waren inmiddels talloze spoorwegmaatschappijen ontstaan die in een felle concurrentieslag verwickeld waren. De overheid verlangde echter dat het spoorwegnetwerk zo efficiënt mogelijk beheerd zou worden, wat in 1937 resulteerde in de samenvoeging tot één bedrijf: de Nederlandse Spoorwegen.

Vóór het samengaan van de verschillende maatschappijen in de NS was qua aantal kilometers het hoogtepunt in het spoornetwerk gerealiseerd. Met name in het westen en oosten van het land bestond een dicht netwerk aan spoorlijnen. Daarnaast sloten op deze spoorlijnen nog verschillende tramlijnen aan, die de dunner bevolkte gebieden van openbaar vervoer voorzagen.

VERVAL

De crisisjaren gooiden echter roet in het eten. Veel lokaalspoorlijnen die nog maar twintig jaar bestonden, bleken niet meer rendabel. Het onderhoud van het spoor en materieel kostte veel geld. Bovendien was er veel personeel nodig, zoals baanwachters, stationschefs, machinisten en stokers. In de jaren dertig werden daarom veel lokaalspoorlijnen gesloten. Na de crisis bracht de Tweede Wereldoorlog enorme schade toe aan de spoorwegen in Nederland. De vele spoorverbindingen en het materieel in Nederland waren van militair-strategisch belang en werden daarom verwoest. Na de oorlog werden tijdens de wederopbouw eerst de belangrijkste spoorwegen hersteld. Veel andere trajecten bleken toen al niet meer rendabel. Zo rond 1950 werd op veel lokaalspoorlijnen het personenverkeer opgeheven. Het busvervoer werd een geduchte concurrent en bleek vaak goedkoper te exploiteren. Veel lokaalspoorlijnen bleven nog wel lang in gebruik voor de buurtgoederentrein, die verschillende fabrieken langs het spoor bleef bedienen. Er werden echter nog maar weinig modernisering, zoals elektrificatie en beveiligde overwegen, aangebracht.

In de loop van de jaren werd de concurrentie met het wegvervoer steeds groter, wat ten koste ging van het spoorvervoer via de buurtgoederentrein. Over de weg was veel efficiënter en goedkoper vervoer mogelijk. Ook werd het steeds drukker op de Nederlandse wegen, wat voor gevaarlijke situaties kon zorgen bij de vele onbeveiligde overwegen. Deze ontwikkelingen zorgden

Oude opgebroken lokaalspoorlijnen vormen interessante ecologische en cultuurhistorische elementen in het landschap

ervoor dat in de jaren zestig, zeventig en tachtig veel lokaalspoorlijnen alsnog werden opgebroken.

OUDE TRAJECTEN

Spoorlijnen moeten zoveel mogelijk vlak en met zo min mogelijk bochten worden aangelegd. Voor het oog lijken grote delen van Nederland vlak, maar tijdens de aanleg van spoorwegen bleek dit niet vlak genoeg. Hierdoor werden de meeste spoorlijnen op dijken aangelegd, die vaak net iets boven de omliggende landerijen uitstaken. Bij de bouw van bruggen waren lange en grote taluds nodig om de rails op de doorvaarthoogte te krijgen. Op de hoger gelegen delen in het land, zoals op de Veluwe en in Limburg, waren soms uitgravingen nodig om het spoor op het juiste niveau te krijgen.

Toen de spoorlijnen in de jaren zestig, zeventig en tachtig werden opgebroken, werden de spoordijken groten-deels in tact gelaten. Het was immers duurder om door

middel van grondverzet de terreinen egaal te maken. Bovendien bleef de grond vaak nog lang in eigendom van de NS of is dat zelfs nog steeds. Op plaatsen waar een weg de spoorlijn kruiste, is vaak nog een verhoging in het wegdek te vinden.

Soms werden bij grote ruilverkavelingen in het landelijk gebied oude spoortrajecten meegenomen in de nieuwe inrichting. Hierdoor is er weinig van deze spoorlijnen terug te vinden. Toch zijn ook hier vrijwel altijd resten te vinden. Ook is op luchtfoto's nog vaak een verkleuring te zien van de grond waar de spoorlijn gelegen heeft.

Andere opvallende restanten van verdwenen spoorlijnen vormen de gebouwen. Veel stations en baanwachterswoningen zijn behouden gebleven. Vaak werden ze verhuurd en later ook verkocht aan particulieren. Helaas zijn ook veel gebouwen gesneuveld. Ze bleken in slechte bouwtechnische staat en er was weinig belangstelling om er te wonen. In de afgelopen jaren is de belangstelling voor deze gebouwen echter toegenomen. Inmiddels zijn deze gebouwen de leeftijd van 100 jaar gepasseerd en worden ze regelmatig op monumentenlijsten gezet.

Verlaten spoorwegovergang nabij Groesbeek
foto: H. van Gent

Fragment van een luchtfoto waarop het tracé van een oude spoorlijn te zien is. In dit geval de voormalige spoorlijn Apeldoorn-Hattermeerbreek, nabij Vaassen/Emst
bron: Google Earth

Viaduct over verlaten spoorweg Nijmegen-Kleef (was vroeger dubbelspoor)
foto: H. van Gent

Tegenwoordig bestaat er een enorme tegenstand vanuit landschappelijk oogpunt om nieuwe spoorlijnen aan te leggen. Honderd jaar geleden was hier nog minder sprake van en werden ze min of meer achteloos aangelegd. De opgebroken lijnen vormen nu volgens velen juist interessante elementen in het landschap. In honderd jaar heeft de natuur ze omarmd en zijn ze vergroeid met de omgeving. Ook bieden oude trajecten door een doorlopende begroeiing kansen voor de ontwikkeling van een ecologische verbindingzone. Maar of het nu gaat om een rol als ecologisch of cultuurhistorisch gemeengoed, de overblijfselen van de verdwenen spoorlijnen zijn de moeite van het behouden waard.

Opvallend is dat veel trajecten in de afgelopen jaren zijn getransformeerd tot toeristische fietspaden. Dit is ook niet zo vreemd. De baanvakken zijn vaak nog in eigendom van één eigenaar en dus gemakkelijk aan te leggen. Bovendien ligt de oude spoordijk vlak en zijn de voetstukken van bruggen vaak nog aanwezig. Aangezien de voormalige stations in dorpen en steden in het centrum liggen, vormen de nieuwe fietspaden relatief snelle verbindingen. Hoewel een kaarsrecht fietspad wat afbreuk kan doen aan de oude sfeer van deze lijnen, is het voortbestaan van de herinnering gewaarborgd.

VERDER SPEUREN NAAR VERDWENEN SPOREN

Voor wie meer over dit onderwerp wil weten, zijn de volgende websites een aanrader:

- www.spoorzoeker.nu
- <http://home.hetnet.nl/~tagvoooo/index.html>
- <http://www.spoorhobby.net/>
- <http://doodspoor.arthurkammenga.nl/index1doodspoor.html>
- <http://www.stationsweb.nl/>

ruimtelijke ordening, natuur, landschap, gebiedsontwikkeling

- Ruimtelijke beleidsadviezen
- Ecologische adviezen
- Landschapsadviezen
- Landschapsanalyses
- Flora- en faunaonderzoek
- Structuurvisies en -plannen
- Bestemmingsplannen
- Milieuonderzoeken
- Groenbeheerplannen
- Bewonersparticipatie

Samen werken aan een levend landschap

Bureau LandLeven richt zich op het realiseren van een goed functionerende, mooie en karakteristieke omgeving, met aandacht voor de natuurlijke, de economische en de maatschappelijke aspecten.

Parklaan 103, 4102 EC Culemborg, 0345-533300,
info@bureaulandleven.nl, www.bureaulandleven.nl

landschap   water   historische geografie
 bouwhistorie   integrale planvorming
 archeologie   gebiedsontwikkeling   ecologie

www.cultuurhistorie-ruimte.nl

Erfgoed is een groot goed. Erfgoed heeft samenhang. Een gebouw hoort in zijn omgeving en een historisch landschap heeft weinig betekenis zonder de relatie met de bijbehorende historische gebouwen.

De Adviesgroep Cultuurhistorie en Ruimte gaat uit van die samenhang. Onderzoek naar en advies over historische gebouwen en historische tuinen en landschappen zijn bij de adviesgroep in één hand en worden in combinatie bekeken. Dat maakt de adviesgroep bijzonder in Nederland.

In onze werkwijze blijft het verband tussen bebouwing en omgeving optimaal in stand, ook als de gebouwen en/of terreinen aan de moderne tijd worden aangepast. Juist een gedegen kennis van de historie van gebouwen en van de omringende landschappen leidt vaak tot creatieve plannen die tot de verbeelding spreken. Inrichtingselementen krijgen een logische plaats. In de plannen blijkt erg veel mogelijk zonder dat de historische waarden in het geding komen.

De adviesgroep is er voor personen en organisaties die bezig zijn met onderzoek naar of planvorming voor historische gebouwen en historische landschappen, inclusief stadslandschappen. Bent u daarmee bezig, betrek de Adviesgroep Cultuurhistorie en Ruimte er dan bij.

Adviesgroep
Cultuurhistorie en Ruimte

Adviesgroep Cultuurhistorie en Ruimte

Parklaan 103, 4102 EC Culemborg

De adviesgroep is een samenwerkingsverband van:
Bureau Bouwwerk
 0548 567 500/030 25131140

Bureau LandLeven
 0345 533 300

Culturland Advies
 088 7844300

Harleman Natuur en Landschap
 0578 560 368 030 25131140

COLUMN

Peter Groote

Omstreden erfgoed

“Monumentenstrijd.” Zo heet de Belgische variant van het tv-programma dat we in Nederland kennen onder de meer verhullende titel “Restauratie.” De Belgen hebben het duidelijk beter door: erfgoed is een twistappel, en juist dat maakt het zo leuk om over erfgoed na te denken en er mee bezig te zijn.

Erfgoed is omstreden. Wanneer erfgoed de krant of tv haalt, van het lokale sufferdje tot CNN, is het vrijwel altijd omdat er een discussie losgebarsten is over het morele eigendom. De taliban houden niet van Boeddha-beelden in Bamyán en schieten ze kapot. De wereld schreeuwt moord en brand, en dat opmerkelijk genoeg een stuk luider dan toen meisjes niet meer naar school mochten in Afghanistan. De voetbalclub verlaat zijn oude stadion in een volkswijk en wil het terrein meteen verkopen aan een projectontwikkelaar. De gemeente vindt het stadshart ‘gedateerd’ of zelfs ‘uit de tijd’ en wil het plaats laten maken voor iets nieuws. De reactie van degenen die niet direct profiteren van de nieuwe situatie, vooral van mensen uit de buurt, is meteen en intens: “Handjes af van ons erfgoed!” “Pardon, uw erfgoed?” Kennelijk zijn er meer mensen die zich eigenaar vinden dan alleen degenen die de wettelijke eigendomsrechten hebben.

Dat is natuurlijk niet zo vreemd. Erfgoed bestaat uit een stapel stenen (of een terrein, of een muziekstuk, of een-noem-maar-op), waarvan

mensen, die meestal niet eens eigenaar zijn, vinden dat het waardevol is voor de samenleving. Het is juist deze culturele, door mensen toegekende, aanduiding die de waarde bepaalt van een object of structuur.

In de Ferrari-fabriek wordt waarde toegevoegd aan een hoop metaal, rubber en plastic om een eindproduct te maken waar mensen veel geld voor over hebben en waarmee zij hun sociale status en identiteit kunnen tonen. Zó ook wordt aan een hoop stenen, hout en dakpannen waarde ‘toegevoegd’. Door het tot erfgoed te benoemen wordt de identiteit en status van een gebouw (of plek) immers benadrukt. Dit betekent dat het bij erfgoed gaat om het heden en niet om het verleden. In het hier en nu wordt beslist of iets waardevol is, en alleen maar omdat we daar op dit moment behoefte aan hebben.

Erfgoed is dus niet alleen omstreden, maar ook cultureel bepaald en bijzonder actueel. Ik kom eigenlijk maar weinig mensen tegen die zich daar niet bewust van lijken te zijn, maar het zijn toch de deskundigen, zij die professioneel betrokken zijn bij erfgoed, waarbij dit bewustzijn het verst weggezakt lijkt te zijn. Het zijn mensen die begaan zijn met het verleden en er zich gedreven voor inzetten, maar het zijn ook mensen die wel eens wat teveel met elkaar over dat verleden praten. Deskundigen schatten hun eigen oordeel hoger in dan dat van leken. Vaak is dat terecht, ze zijn immers niet voor niets

deskundig. Maar soms worden ze door al dat gepraat blind voor de waarde die een grote groep mensen toekent aan een plek. Ze luisteren wel eens teveel naar elkaar en sluiten zich zo af voor de creativiteit en waardevolle oordelen uit de samenleving.

En juist daarom zijn TV-programma’s als Monumentenstrijd, Restauratie, Restoration (BBC) of “Ein Schloss wird gewinnen” (MDR) zo leuk. Leken gaan beslissen met hun SMS’jes, maar de deskundigen doen enthousiast mee. Zo stemde ik laatst op de kolenmijn Winterslag bij Genk. Die kende ik namelijk van een excursie uit de tijd dat de mijn nog werkte. Zoals de meeste mensen besliste ik dus op basis van nabijheid of bekendheid, en daarmee nog al kortzichtig. Kortzichtigheid is uiteraard geen goede basis voor het vaststellen van culturele waarde. Maar zolang programma’s als Monumentenstrijd er voor zorgen dat leken betrokken raken bij ons erfgoed en bovendien geld inbrengen voor restauratie, vinden de deskundigen het prima. En als de deskundigen daardoor hun oren weer wat meer openstellen voor de geluiden vanuit de samenleving, vind ik het dubbel prima! Niets leuker dan een echte Monumentenstrijd!

Peter Groote

Universitair docent culturele geografie, Rijksuniversiteit Groningen.

Voor reacties: p.d.groote@rug.nl

DE KUNST VAN HET LANDSCHAPSLEZEN

De methode Leesbaar Landschap is een manier om naar het landschap te kijken vanuit vier verschillende optieken, met als het ware vier verschillende 'brillen' op. Deze vier brillen bieden zicht op de onderlinge verbanden in het landschap binnen vier verschillende thema's. Elk landschap heeft zijn eigen samenhang, zijn eigen verhaal, zijn eigen identiteit. Het lezen hiervan stelt ons in staat een landschap op zijn waarde te schatten.

Door Kees de Heer

Wie kinderen de kunst van het lezen wil bijbrengen, schotelte hen niet meteen de wereldliteratuur voor. Eerst wordt hen het alfabet bijgebracht en daarna wordt er jarenlang aan de uitbreiding van hun woordenschat gewerkt. Vervolgens komt de zinsbouw uitgebreid aan bod. Pas als de scholieren de grammatica voldoende beheersen, komt de literatuur op tafel, eerst de dunste novelles, daarna de lastigste pagina's uit de wereldliteratuur.

Als het gaat om landschapsexcursies en -educatie, dan ligt een vergelijkbare werkwijze voor de hand. De beeld-

spraak achter de term Leesbaar Landschap verwijst naar een landschapsalfabet en naar een landschapsgrammatica. Alles draait om de onderlinge verbanden. Als we onze Nationale Landschappen en ons werelderfgoed van de UNESCO-lijst op waarde willen schatten, dan moeten we oog hebben voor de samenhang tussen de verschillende onderdelen van het landschap. Bij het verkennen en beoordelen van onze fraaiste en leukste landschappen kunnen we veel baat hebben bij vier 'leesbrillen' of invalshoeken.

DE VIER BRILLEN VAN LEESBAAR LANDSCHAP

De methode Leesbaar Landschap biedt vier brillen ofwel vier aspecten. Het gaat om de zichtbare verbanden binnen de thema's:

- ondergrond (verticale samenhang genoemd),
- functionaliteit (horizontale samenhang),
- seizoen,
- historie in het landschap.

Deze vier invalshoeken vormen een leidraad om het landschap te lezen.

VERTICALE SAMENHANG

Het landgebruik, de vegetatie, beplantingstypen, waterstand en reliëf kunnen uitdrukking geven aan de natuurlijke omstandigheden van een plek. Zit je op zand of op klei, sta je in een komgebied of op een stroomrug? Zit er kwel in de grond? Is de bodem voedselrijk of voedselarm? De waterrijke polder Arkemheen (foto) kent een dik veenpakket met een dunne kleilaag aan de oppervlakte. Dit veenweidegebied is eeuwenlang gebruikt voor de rundveehouderij.

WAARNEMEN VAN HET LANDSCHAP

Wie een nieuwe omgeving gaat verkennen, zoekt naar karakteristieke elementen. Een zoektocht naar herkenningspunten, ankers of kenmerken helpen bij de oriëntatie. Het gaat erom het landschap te lezen. Een landschap bestaat evenals een boek uit letters. Maar om de taal van het landschap te kunnen lezen, is kennis van het bijbehorende alfabet onontbeerlijk. De letters ofwel landschapselementen kunnen herkennen is een eerste vereiste. Landschapselementen zijn de onderdelen waaruit het landschap is opgebouwd: een laan, een weg, een weiland, een sloot, een dijk, een watermolen, een stoomgemaal, een kerktoren, een dorpsrand, een eendenkooi, enzovoorts.

VAN WAARNEMEN NAAR INTERPRETEREN

De betekenis van een boek staat of valt natuurlijk met de volgorde van de woorden, zinnen en hoofdstukken. Als alle letters volstrekt willekeurig op volgorde worden zet, dan is de kans klein dat het een boeiend verhaal of een spannend boek oplevert. De samenhang tussen de letters die woorden en zinnen vormen is van essentieel belang. Dat is bij een landschap precies eender. Een fraai landschap zit boordevol

METHODE LEESBAAR LANDSCHAP

De methode Leesbaar Landschap is bedacht door de landschapsarchitecten Karina Hendriks en Derk Jan Stobbelaar. Een landelijk samenwerkingsproject van IVN, CLM Onderzoek en Advies BV en Landschapsbeheer Nederland resulteerde in drie uitgebreide handleidingen voor het organiseren van landschapswandelingen en -projecten met de methode Leesbaar Landschap en de bijbehorende LandschapsLeeskaart (zie: www.clm.nl/projecten/leesbaar.html).

De methode Leesbaar Landschap is in de winter van 2006-2007 uitgetest in vier pilotgebieden. Het pilotproject in Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland heeft vier concrete resultaten opgeleverd: een informatiepaneel over kienhout in de buurtschap De Bonte Poort, drie fietsroutes over kleine reliëfverschillen (zie: www.fietsen.123.nl/routesdrogevoeten.htm), een programma van landschapsexcursies op boerderijen (www.arkemheen-eemland.nl) en een educatief kwartet dat als discussiespel kan worden gebruikt.

LITERATUUR

Karina Hendriks en Derk Jan Stobbelaar (2003) - *Landbouw in een leesbaar landschap. Hoe gangbare en biologische landbouwbedrijven bijdragen aan landschapskwaliteit*. Uitgave: Blauwdruk, Wageningen. 268 pagina's.

Landschapsplaat veenweidegebied Arkemheen
foto's: K. de Heer

onderlinge verbanden. De betekenis van een landschap is te lezen in de samenhang tussen de onderdelen. De methode Leesbaar Landschap is gebaseerd op het zoeken naar zichtbare verbanden in het landschap binnen de thema's ondergrond, functionaliteit, seizoen en historie. Dit zijn de vier 'brillen' om het landschap te lezen.

Wie ergens een laan met bomen ziet, kan zich dus afvragen wat die laan over de desbetreffende plek zegt. Wat zegt de boomsoort over de bodem (ondergrond)? Wat zegt de lijn over de structuur van het landschap (functionaliteit)? Wat zeggen de bomen over het seizoen? Wat zegt de laan over de geschiedenis van de plek (historie)?

HET VOORDEEL VAN VIER BRILLEN

De vier leesbrillen vullen elkaar prima aan. We zien steeds hetzelfde landschap, maar steeds vanuit een ander perspectief. Hierdoor ontstaat een completer en rijker beeld van delen van het landschap, maar ook van het geheel. Hoe beter de samenhang binnen de vier verschillende invalshoeken zichtbaar is, hoe sterker de identiteit van het landschap en daarmee onze waardering. Als de verbanden zwak zijn of verstoord, dan ervaren we een landschap doorgaans als lelijk. In 'verrommelde' stadsranden en in saaie nieuwbouwwijken is meestal bar weinig te vertellen over het natuurlijke reliëf in de ondergrond of over de oorspronkelijke verkaveling.

Maar als de zichtbare samenhang sterk is, dan vinden we het bijhorende landschap doorgaans erg fraai. Bij de molens van Kinderdijk, in de Beemster en op Schokland valt veel te vertellen over hoogteverschillen, over patronen in wegen en watergangen, over het jaarverloop en over de geschiedenis. Als het gaat om de Nationale Landschappen, dan zijn er eveneens op veel plekken sterke verhalen te vertellen.

De methode Leesbaar Landschap blijkt zeer geschikt om kwaliteiten van een landschap waar te nemen en die kwaliteiten toegankelijk te maken voor een breed publiek. Als de gids en de toehoorders dezelfde kapstok ofwel dezelfde leesbrillen gebruiken, dan heb je een grote kans dat de boodschap overkomt en dat het

verhaal grotendeels wordt begrepen. Dit is het beste argument om tijdens landschapsexcursies systematisch de methode Leesbaar Landschap te gebruiken.

Kees de Heer is bioloog en freelance journalist. Hij organiseert landschapsexcursies in Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland.

NB: de methode Leesbaar Landschap staat geheel op zichzelf, er zijn geen verbanden met de naam van dit blad.

HORIZONTALE SAMENHANG

Patronen van wegen, paden, waterlopen, beplantingen en kavelpatronen kunnen uitdrukking geven aan het ecologisch, hydrologisch, sociaal en economisch functioneren van een plek. Wordt er grootschalig landbouw bedreven? Staan er veel nieuwe schuren? Zijn er netwerken waarlangs dieren en planten zich kunnen verplaatsen? Hoe is de toegankelijkheid voor wandelaars en fietsers? Hoe verhouden de verschillende functies zich ruimtelijk tot elkaar?

Karakteristiek voor de polder Arkemheen (illustratie) zijn de vele kronkelsloten, die rechtstreeks teruggaan op de kreken uit de periode dat het nog een waddengebied was. Deze kronkelsloten zijn nooit op grote schaal rechtgetrokken, want in 1958 is het ruilverkavelingsplan met grote meerderheid afgestemd.

Topografische kaart met kronkelslootjes van Arkemheen
Grote Historische Atlas Utrecht

SEIZOENSSAMENHANG

Kleuren en vormen van beplanting, vegetatie en landbouwgewassen kunnen uitdrukking geven aan de tijd van het jaar. Is het eind april of eind mei? Ieder landschap verandert immers van maand tot maand. De kleur van de grasmat varieert, bomen en rietkragen ogen in ieder seizoen anders.

Landschapsplaat van Arkemheen met stoomgemaal
foto: K. de Heer

Voorjaarslaan resp. herfstlaan foto's: K. de Heer

HISTORISCHE SAMENHANG

De bebouwing en de beplanting kunnen uitdrukking geven aan een tijdstip of fase in de ontstaansgeschiedenis. Bij alle landschapselementen en -patronen kun je je afvragen uit welke tijd ze stammen. Is dit slotenpatroon middeleeuws? Dateert dit boerderijtype uit de jaren zeventig? Staat deze boom hier al meer dan honderd jaar? Stoomgemaal Hertog Reijnout was in gebruik van 1883 tot 1983. De voorganger was een windmolen, de opvolger (vooraan op de foto) is een elektrisch gemaal. Het dieseltijdperk is hier overgeslagen.

Landschapsplaat Arkemheen met stoomgemaal en elektrisch gemaal
foto: K. de Heer

Als je ergens een laan ziet, kun je je altijd afvragen wat die laan over de desbetreffende plek zegt.

1. Wat zegt de boomsoort over de bodem (ondergrond)?
2. Wat zegt de lijn over de structuur van het landschap (functionaliteit)?
3. Wat zeggen de bomen over het seizoen?
4. Wat zegt de laan over de geschiedenis van de plek (historie)?

Stoomgemaal Hertog Reijnout foto: K. de Heer

Een landschap bestaat evenals een boek uit letters. Maar om de taal van het landschap te kunnen lezen, moet je wel het bijbehorende alfabet kennen. Je moet de letters ofwel landschapselementen kunnen herkennen. Landschapselementen zijn de onderdelen waaruit het landschap is opgebouwd: een laan, een weg, een weiland, een sloot, een dijk, een stoomgemaal.

HOOG BUURLO,

LANDBOUWENCLAVE IN HET HART VAN DE VELUWE

Door Jan-Olaf Tjabringa (Cultuurland Advies)

Een statige beukenlaan markeert de grens van het kleinste gehucht van Nederland. Akkers, bossen en een schaapskudde vormen al eeuwenlang het decor voor dit unieke plekje, dat uit niet meer dan twee schaapskooien, een voormalig boerderijtje en een vroegere boswachterswoning bestaat.

*Hoog-Buurlo.
Schaapskooi en Boswachterswoning.*

Hoog Buurlo ligt tien kilometer ten zuidwesten van Apeldoorn, net naast Radio Kootwijk. Het ligt midden op de Veluwe op de westelijke rand van de oostelijke stuwwal. De huidige locatie is nagenoeg dezelfde als die van eeuwen terug. Het gehucht, omgeven door een ringvormige beukenlaan, kan worden beschouwd als een enclave. Sinds de middeleeuwen is sprake van een vrijwel ongewijzigd landschapsbeeld met akkers, weidegronden, hakhoutbossen en wildwallen. Het houden van een schaapskudde stond centraal en introduceerde landschapselementen als de schapendriften en de twee schaapskooien. De totale oppervlakte van Hoog Buurlo bedraagt slechts 1.2 km², de omtrek van de ringvormige beukenlaan is 4.3 kilometer.

Hoog Buurlo is onlosmakelijk verbonden met de cultuur van het heidelandschap. Dit landschap vormde

zich op de Veluwe na de 10e eeuw na Chr. Onder invloed van de ijzerindustrie werd er in de 9e en 10e eeuw op grote schaal hout gekapt. Aan het einde van deze economische bloeiperiode, veranderde het landschap van een bosrijk gebied in een kaler terrein met heidevelden en in een later stadium ook zandverstuivingen. De heidevelden, ook wel woeste gronden genoemd, werden steeds belangrijker voor de opkomende plaggenlandbouw. Voor de benodigde mest op de akkers werden de schapen op de heidevelden geweid. 's Avonds werden de schapen op stal gezet om zo de mest te verzamelen. Enkele keren per jaar werd de schaapskooi leeggehaald en werd de mest op de akkers gebracht. Het leven in Hoog Buurlo was volledig afgestemd op deze bestaanswijze. Vanuit de kern werden de omliggende heidevelden bezocht door de herder met zijn kudde. De mest werd verzameld in beide schaapskooien om

de toenmalige akkers te verrijken met een mengsel van mest en in eerste instantie organische materialen. Pas eeuwen later, vanaf de 15e tot en met 19e eeuw, kwam de potstalcultuur aan de orde. Zowel voor Hoog Buurlo als voor de gehele Veluwe betekende dit dat de potstallen gevuld werden met meer zandhoudende heideplaggen. Vermengd met onder andere schapenmest ontstond zo een vruchtbaar en vochtvasthoudend pakket. Dit laatste aspect was niet onbelangrijk: de hoge zandgronden van de Veluwe en rond Hoog Buurlo waren niet goed geschikt om water vast te houden.

POTSTALLEN

Schaapskooien waren voor 1900 een bekend en veelvoorkomend verschijnsel op de Veluwe. Op de uitgestrekte heidevelden graasden vele schaapskuddes. In Hoog Buurlo bevonden zich in die tijd twee schaapskooien, net zoals vandaag de dag nog het geval is. De beide schaapskooien zijn gebouwd als potstallen. Ze zijn verdiept aangelegd, waardoor het mogelijk was om een dik pakket van mest en heideplaggen te herbergen. De typische schuine hoeken van de schaapskooien voorkomen dat schapen elkaar dood drukken bij het naar buiten gaan. De schaapskooien zijn niet meer weg te denken uit Hoog Buurlo. Als historische elementen zijn ze volledig 'vergroeid' met het landschap.

Quote: De schaapskooien zijn niet meer weg te denken uit Hoog Buurlo. Als historische elementen zijn ze volledig 'vergroeid' met het landschap.

Een belangrijke verbinding tussen de schaapskooien en de heidevelden vormen de schapendriften. Dit zijn 'wegen' die elke dag gebruikt worden om de kudde van en naar de heidevelden te leiden. Door het vele gebruik zijn de eeuwenoude schapendriften uitgesleten door de miljoenen schapenpootjes die het zand loswoelden. De noord-zuid weg door Hoog Buurlo was oorspronkelijk de belangrijkste schapendrift en zal straks weer dagelijks gebruikt worden.

EIKENHAKHOUT EN BEUKENLANEN

Naast de schaapskudde en de akkers vormde het eikenhakhout een andere belangrijke bron van

Beukenlaan
foto: J.O. Tjabringa

inkomsten. Voor de droge zandgronden van de Veluwe is het eikenhakhout geen onbekend fenomeen. Een belangrijk product was de eikenschors, ook wel eek genoemd. De eek diende als grondstof voor looizuur dat op grote schaal werd gebruikt door de leerlooierijen. De schors werd hiervoor losgeklopt van de stam. Dit gebeurde in het voorjaar wanneer de sapstroom het grootste was, waardoor de schors makkelijk losliet. Na het drogen van de eikenschors werd het fijn gemalen en kon het looizuur gewonnen worden. Andere producten van eikenhakhout waren de takkenbossen en de overgebleven stammetjes. De takkenbossen waren geliefd bij de bakkers, omdat takken feller branden dan stammetjes. Het zogeheten talhout, de dikkere, ontschorste stammetjes, werden onder meer gebruikt als brandstof en omheiningen. Het hoogtepunt van de eikenhakhoutindustrie lag rond 1875. Op dit moment is er in Hoog Buurlo nog 65 hectare voormalig eikenhakhout. De voormalige hakhoutstobben zijn op 'enen gezet' en inmiddels doorgegroeid tot spaartelgenbos.

Schaapskudde op de Hoog Buurlose heide
(foto: J.O. Tjabringa)

Bij deze beheersmethode mag één telg aan de stobbe doorgroeien tot boom.

Typerend voor Hoog Buurlo en op elke geografische kaart goed zichtbaar, is de ringvormige beukenlaan die het gebied markeert. De beukenlaan is na 1850 aangeplant langs beide zijden van de traai ('rondweg') die al langer rondom Hoog Buurlo liep. Een van de redenen waarom hier een beukenlaan is aangelegd betreft de brandwerende functie van een beukenlaan. Voorheen werden de heidevelden geregeld afgebrand. Een brand die niet meer onder controle was kon grote schade aanrichten wanneer het de bossen van Hoog Buurlo zou bereiken. Doordat onder beuken geen begroeiing te vinden is, kan het vuur geen brandbaar materiaal vinden om verder te branden.

BEWONING

Dé boerderij van Hoog Buurlo (Hoog Buurlo 1) kent een lange geschiedenis. Het gaat dan met name om de locatie waar deze boerderij staat. De eerste aanwijzing geeft het boek 'Caart der Limitten van de Hooge

en Vrije Heerlijckhijdt van het Loo' (Aardoom, 1989). In dit boek wordt beschreven dat de schoorsteen van de boerderij van Hoog Buurlo dienst heeft gedaan als belangrijk ijkpunt voor de landmeters. Deze schoorsteen zou van verre te zien zijn geweest toen Nicolaes van Geelkercken in 1630 zijn kaart van de markegrenzen tekende. Op verschillende kaarten uit deze periode is ook de locatie te zien waar de huidige boerderij staat. Het gebruiken van de schoorsteen als ijkpunt geeft aan dat deze van veraf te zien zou zijn geweest. Dit kan doordat de boerderij nagenoeg op het hoogste punt van Hoog Buurlo staat. Daarnaast is dit alleen mogelijk met een kale, woeste Veluwe met heidevelden en zandverstuivingen. Vanuit de wijde omtrek was het hoger gelegen Hoog Buurlo destijds te zien.

De tweede woning, van oorsprong een boswachterswoning, dateert van na 1850. De exacte bouwdatum is voornamelijk niet bekend. De toenmalige baron Van Verschuer heeft deze laten bouwen, waarbij zijn vrouw een kamertje had in de woning mét eigen toilet. Ze voelde zich ongetwijfeld verheven boven het 'gewone'

volk, waardoor het delen van dezelfde toilet uit den boze was. Nadat Hoog Buurlo en daarmee ook de woning verkocht werd aan Staatsbosbeheer is de woning gebruikt door de schaapherders.

TOEKOMSTPLANNEN

Hoog Buurlo is de laatste eeuw niet veel veranderd. Het landschap is nagenoeg hetzelfde gebleven, huizen zijn er niet bijgekomen en ook de twee schaapskooien staan er nog. De bezoeker van Hoog Buurlo kan zich gemakkelijk in de 19e eeuw wanen. Om dit unieke beeld vast te houden en te versterken staan de komende twee jaar verschillende ingrepen op het programma.

Eén van de onderdelen is het terugbrengen van de eikenhakhout-cyclus. Een proefveld doet op dit moment dienst als studieobject om de juiste werkwijze voor de overige eikenhakhoutpercelen te bepalen. De bouw van een nieuwe schaapskooi moet de schaapskudde ook daadwerkelijk terugbrengen naar Hoog Buurlo. Overige onderdelen van de plannen zijn onder meer de reconstructie van de oude wildwal en het herstellen van de schaapsdrift.

Het gehele gebied is nu al, maar zeker vanaf 2009 het bezoeken meer dan waard. De ligging dicht bij Radio Kootwijk zorgt voor een afwisselend en dynamisch landschap. Een bijna letterlijke tijdreis is mogelijk van een 19e eeuws heidelandschap naar de 20e eeuwse radiohistorie, hier op slechts enkele honderden meters van elkaar gelegen. Beleef Hoog Buurlo en de omgeving en lees het landschap als een inspirerend boek.

LITERATUUR

Tjabringa, J.O., (2006) - *Hoog Buurlo, een bijzonder stukje Nederland*. Uitgeverij Landwerk, Wageningen.

INTERNET

www.hoog-buurlo.nl

IN DE VOETSPOREN VAN DE SCHAAPHERDER

Een wandeling rond Hoog Buurlo

Door Consuelo Adema (Indivisual)

‘Perfect geconserveerd’, deze typering zou Hoog Buurlo niet misstaan. Door de eeuwen heen is de structuur en het gebruik van het landschap ongewijzigd gebleven. De laatste jaren is de belangstelling voor de cultuurhistorische waarde van deze kleine landbouwenclave alleen maar toegenomen.

Staatsbosbeheer, de huidige eigenaar van Hoog Buurlo, heeft naar aanleiding van historisch-geografisch onderzoek plannen ontwikkeld om het oude landschap te behouden en te versterken. Er hebben in dit kader al verschillende werkzaamheden plaatsgevonden en dit voorjaar zullen er nog een aantal worden verricht. Verderop in de beschrijving leest u er meer over.

ROUTEBESCHRIJVING

De wandeling begint op parkeerplaats Gorseling ten oosten van Hoog Buurlo (A1 afslag Hoenderlo, N304 ter hoogte van Ugchelen de Hoog Buurloseweg op). Vanaf de parkeerplaats gaat u na het hek rechtsaf, het tweesporige pad naast het ruiterspad op.

Links en rechts van het pad staan, tussen jonge berken-, eiken- en naaldboompjes, nieuw aangeplante beukenbomen. De Hoog Buurlo omringende beukenlaan is net na 1850 aangeplant door baron Van Verschuer. Anderhalve eeuw is een zeer respectabele leeftijd voor beuken. Om te voorkomen dat de slecht wordende bomen straks allemaal in een keer moeten worden gerooid, is gekozen voor een stapsgewijze vernieuwing. Even verderop, nadat u een pad overgestoken bent, loopt u door een **oud gedeelte 1** van de beukenlaan.

Steek bij de hoge bomen het pad over (rechts ziet u een toegangshek en parkeerplaatsje) en ga rechtdoor de oude beukenlaan in. Op de kruising van paden linksaf, een golvend pad in.

Ooit was dit de weg die van Kootwijk naar Hoog Buurlo

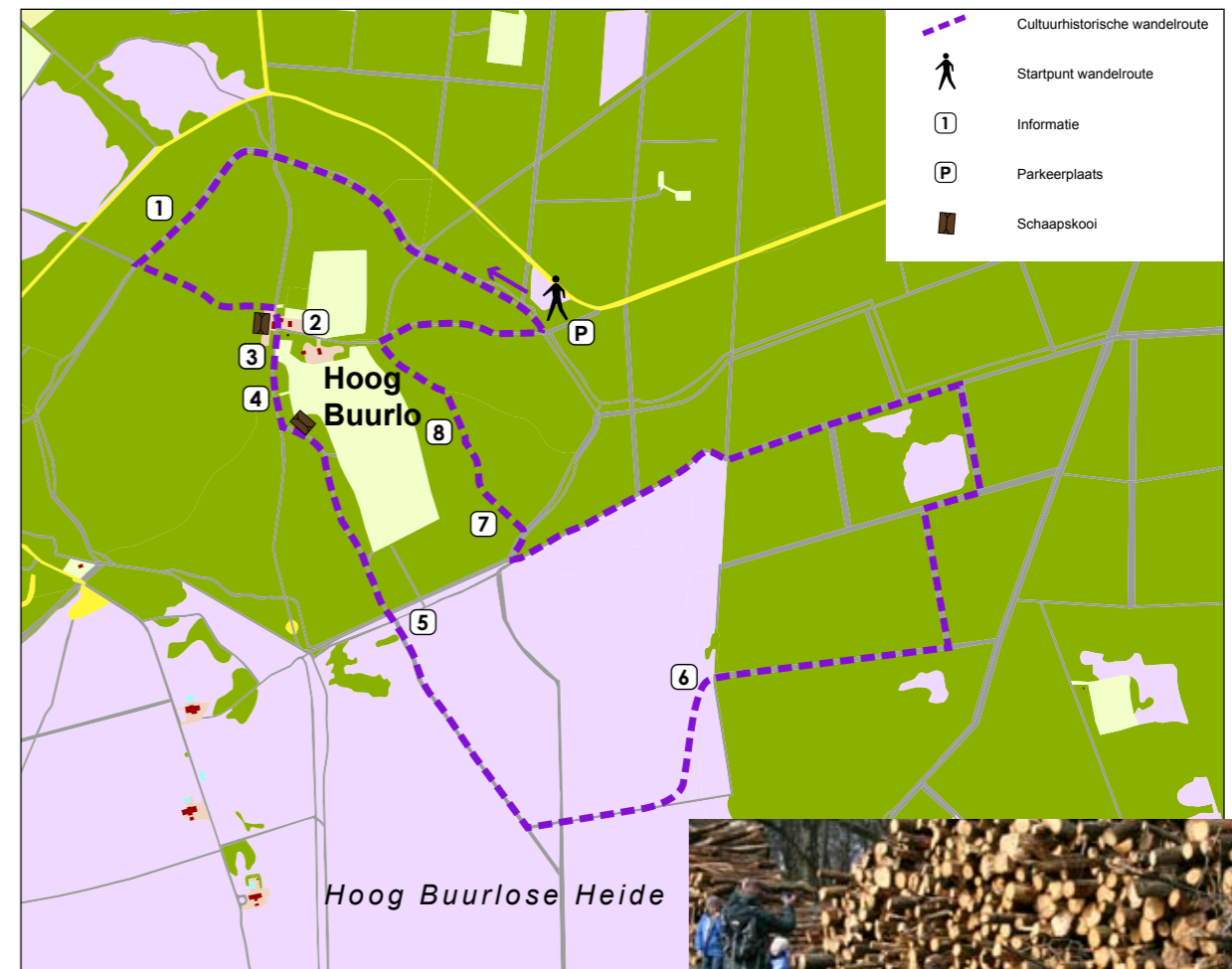
voerde. Als een tijdreiziger ziet u nog steeds hetzelfde als degenen die vroeger liepen. Ook het voormalig eikenhakhoutbos aan uw rechterhand, met stobben waaruit meerdere dunne stammen groeien, is er nog. Dit hout diende als brandhout en de takkenbossen werden verkocht aan bakkers in de omgeving, die er hun ovens mee stookten.

U komt achter de bekende schaapskooi langs de oude kern binnen. Ga op het eind rechtsaf, het brede pad in.

Het **witte huis 2** aan uw linkerhand is Hoog Buurlo nr. 5 en dateert waarschijnlijk van rond 1850. Oudere kaarten tonen namelijk geen bebouwing op deze plek. Dit is het huis waar de vrouw van baron Van Verschuer haar eigen toilet had (zie hoofdartikel).

Het huis dat bekend staat als Hoog Buurlo nr. 1 ligt verscholen tussen de bomen en is de oudste woning van de twee. Onduidelijk is van wanneer de eerste bebouwing dateert, maar het is bekend dat de schoorsteen van de toenmalige boerderij in 1630 als belangrijk ijkpunt diende bij het vervaardigen van een kaart met markegrenzen.

De andere twee gebouwen zijn misschien wel de belangrijkste: de twee schaapskooien. De zogeheten **‘eerste schaapskooi’ 3** is een waar (toeristisch) icoon voor Hoog Buurlo. Dit voorjaar (2008) vervangt Staatsbosbeheer hem door een nieuwe. De oude dateert van 1960 en was inmiddels ‘onbewoonbaar’ verklaard voor de schapen.

Met de nieuwe stal heeft de Hoog Buurlose schaapskudde weer een veilig onderkomen binnen de grenzen van de oude kern.

Vervolg uw route rechtdoor, met aan uw linkerkant de weilanden.

Tussen de eerste en tweede schaapskooi wandelt u hier op een **oude schapendrift 4**. Stel u voor: reeds eeuwenlang zijn de schapen u op deze weg voorgegaan en honderden kleine pootjes hebben hier het pad uitgehouden, op weg naar de weidegronden.

Staatsbosbeheer heeft de weg rechtdoor geëffend voor fietsers met de aanleg van een nieuw betonnen pad. Houdt als wandelaar daarom bij de tweede schaapskooi links aan en volg dit pad Hoog Buurlo uit richting heide.

Aan de rand van Hoog Buurlo kruist u de **eeuwenoude traai 5** of rondweg. Deze vormde de grens van Hoog Buurlo en had daarnaast een brandwerende functie. Naarmate de zomerzon de heide uitdroogde, nam de kans op brand toe. Een blikseminslag was voldoende om mens en schape in gevaar te brengen. Beuken hebben een brandvertragende werking omdat hun dichte kruin geen licht toelaat, zodat er nauwelijks iets onder deze bomen groeit. Een aanwakkerend vuur vindt daardoor geen brandstof om verder op te rukken.

Volg het pad de heide op. Het is het handigste om gebruik te maken van de rode route. Deze leidt u bij de juiste afslag linksaf en weer links aanhoudend de heuvel op.

Bij de **Wensinkbank 6** kunt u genieten van het fraaie uitzicht op Hoog Buurlo, dat voor het eerst in 814 werd genoemd als ‘het bos van Burlohe’ in de bekende akte van Folckerus.

Volg de rode route verder door bos en even rond een veldje (twee keer links). Waar de rode route dan weer rechtsaf gaat, blijft u het pad rechtdoor volgen. Bij de vijfsprong de rand van de heide aanhouden: middelste rechter pad en bij de splitsing links. De bosrand blijven volgen. Bij het bankje scherp rechtsaf en meteen het volgende pad linksaf het bos in. Dit pad volgen, zijpaden negeren.

U wandelt nu door het **eikenhakhoutbos 7**. De bast of ‘eek’ van deze dunne eikenstammetjes werd vroeger verkocht aan leerlooierijen, die hier hun conserveermiddel voor het leer uit bereidden. Verderop ligt links een **leemkuil 8**, waar men de leem vandaan haalde die werd gebruikt bij de verharding van de deel van de boerderijen.

Sla op de kruising met het grindpad (ter hoogte van de kern van Hoog Buurlo) rechtsaf om terug te keren naar de parkeerplaats.

MIDDEN-KENNEMERLAND:

HOLLAND OP Z'N SMALST

Door drs. A. Schweitzer (Driehuis, 2008)

In de provincie Noord-Holland liggen in de IJmond de gemeenten Beverwijk, Heemskerk en Velsen. Het gebied, ook wel Midden-Kennemerland genoemd, is een boeiend gebied met meer dan 5000 jaar geschiedenis. Daarvan is nog veel af te lezen aan het landschap. Op enkele vierkante kilometers is veel zichtbaar van de ontwikkeling van het landschap door de eeuwen heen, alsmede de invloed van de mens daarop.

De naam IJmond stamt uit 1933. De IJmond ligt in het midden van Kennemerland en werd ook wel Holland op z'n Smalst genoemd. Dit heeft te maken met het feit dat Midden-Kennemerland tot 1876 het enige stuk land was waar men via een (strategische) verbinding over land richting het Hollands noorderkwartier kon reizen. Ten westen ligt namelijk de Noordzee en ten oosten het voormalige Wijkermeer en het IJ, die toen nog een openverbinding vormde richting de Zuiderzee (het oude Almere, nu het IJsselmeer). De streek Midden-Kennemerland is rijk aan natuur. Niet alleen het strand is interessant. In de duinen treffen we verschillende fasen aan van de ontwikkeling van het kustlandschap, van jonge duinen en overgangsgedebied tot bosrijke oude duinen. Duidelijk zichtbaar is ook de oude overgang van de natuurlijke duinen naar het gecultiveerde gebied. Daar wordt gewerkt, gewoond en gerecreëerd. Verder naar het oosten gaat het gebied over in aangelegde parken met buitenplaatsen, zoals Velserbeek en Beekestijn (Velsen), en het polderlandschap.

VERDEDIGINGSWERKEN

In Midden-Kennemerland liggen verschillende verdedigingswerken die uit verschillende perioden stammen. De Romeinen hebben bij Velsen tot tweemaal toe een vooruit geschoven post gebouwd. Hiervan is in het veld weinig zichtbaar. Dat is anders met de kastelen uit de middeleeuwen. Hoewel geheel verval- len kan de kasteelruïne van het bekende geslacht Brederode nog steeds worden bezocht in Velsen En in heemskerk kan gelogeed worden in de oude kastelen Marquette en Assumburg.

De 80-jarige oorlog (1568-1648) heeft zijn sporen nagelaten in de vorm van naambordjes op de locatie waar De Schans in Beverwijk heeft gestaan. De oorlog van 1799 tussen de patriotten en Fransen enerzijds en de Orangisten gesteund door de Engelsen en Russen anderzijds, heeft aanleiding gegeven tot de bouw van Lunetten, de linie van Beverwijk (1800). Natuurlijk zijn er ook nog restanten zichtbaar uit de Tweede Wereldoorlog (1940-1945). De lange Europese Atlantik Wall passeert de monding van het Noordzee- kanaal. Bunkers en een tankgracht vormen de overblijfselen van de Festung IJmuiden.

De 80-jarige oorlog (1568-1648) heeft zijn sporen nagelaten in de vorm van naambordjes op de locatie waar De Schans in Beverwijk heeft gestaan.

BUITENPLAATSEN

Het gebied wordt niet alleen gekenmerkt door verdedigingswerken. Ook de tegenstelling tussen stad en dorp is zichtbaar. Beverwijk kreeg op 11 november 1298 een stadbrief. Velsen, Wijk aan Zee en Heemskerk zijn de oude omliggende dorpen. Het dorpje Velsen(-Zuid) is weliswaar de oudst bekende nederzetting in het gebied, maar Beverwijk kreeg dankzij Gerard van Velsen in 1276 de marktrechten. De Breststraat in Beverwijk is de oude markstraat. De markt is rond 1300 aangelegd en heeft nog steeds dezelfde vorm. De nabij gelegen haven is bij de aanleg van de Velserspoor- en wegtunnel (1957) drooggelegd. Vanuit de haven van Beverwijk werden de bekende Beverwijkse aardbeien naar Amsterdam gebracht door de beurtschippers. Via dezelfde haven arriveerden in de 17e en 18e eeuw rijke kooplui uit Amsterdam en andere steden. Zij woonden gedurende de zomermaanden in hun mooie buitenplaatsen, zoals Beekestijn, Waterland, Velserbeek (allen in Velsen), Scheijbeek, Akerendam, Westerhout of Duinwijk (Beverwijk). Van huize Scheijbeek is bekend dat de bekende schrijver Joost van den Vondel zich daar heeft schuil gehouden. Dit was rond 1625 toen hij zijn gedicht 'Palamedes oft vermoord onnooselheyd' publiceerde. Dit stuk was gericht tegen de zittende regeerders. Huis Scheijbeek was toen van zijn vriend Justus Baeck, een bekende

Huize Scheijbeek
foto: M. Peekel

Slot Assumburg
foto: H. Gerrits

suikerhandelaar uit Amsterdam. Vele bekenden uit de vaderlandse geschiedenis hebben in Midden-Kennemerland vertoefd. Zo ook P.C. Hooft, drost van Muiden en schrijver, die familie had wonen in Beverwijk. Een andere bekende is raadpensionaris Johan de Witt, die met enige regelmaat langs kwam op huis Duinwijk om zijn latere echtgenote Wendela Bicker en haar familieleden te bezoeken.

WATERRIJK LANDSCHAP

Door de aanleg van het Noordzeekanaal (1865-1876) is Midden-Kennemerland gesplitst. Het gedeelte dat door de duinen loopt is gegraven, vanaf de kust tot aan het dorpje Velsen-Zuid. Van daar af is in oostelijke richting het Wijkermeer en het IJ drooggelegd, zowel ten noorden als zuiden van het kanaal. De dijken van het Noordzeekanaal zijn relatief nieuw. De Velserdijk (Velsen), de Sint Aagtendijk (Beverwijk) en de Zuidermaatdijk (Heemskerk) zijn daarentegen oude waterkeringen in het landschap. Hiermee is ook de overgang goed zichtbaar van het oude land naar het nieuwe polderland. In de Zuidwijkermeerpolder is het

De Breestraat in Beverwijk is de oude markstraat. De markt is rond 1300 aangelegd en heeft nog steeds dezelfde vorm.

recreatiegebied Spaarnwoude aangelegd. De (noord) Wijkermeerpolder is nog steeds agrarisch gebied. Het Noordzeekanaal, waarlangs grote zeeschepen op Amsterdam varen, is de belangrijkste waterweg in Midden-Kennemerland. Het kanaal mondt in de Noordzee uit tussen de beide pieren. Het achterland wordt beschermd tegen het opdringerige water via het grote sluizencomplex en een belangrijk gemaal. Aan de zuidoever heeft de visserij-industrie zich ontwikkeld.

Aan de noordzijde treffen we andere industrieën aan, zoals een papierfabriek en het staalbedrijf Corus. Dit bedrijf biedt 's avonds een interessant schouwspel aan licht.

Belangrijke elementen in het landschap zijn ook de beken. Onder het huis Scheijbeek loopt de eeuwenoude banscheibeek, die de rechtsgebieden Adrichem (nu Velsen-Noord) en Beuerhem (Beverwijk) sinds de ge eeuw van elkaar scheidt. Ook elders in het gebied treffen we nog oude beken aan die nu nog steeds een gemeentegrens vormen.

Midden-Kennemerland vormt een rijk gebied waar de lange geschiedenis is af te lezen aan het landschap. De verscheidenheid op enkele vierkante kilometers gebied is groot en eenvoudig te voet of per fiets te ontdekken en beleven. Bovendien zal binnenkort een website geactiveerd worden, waarin meer informatie is te vinden over de rijke geschiedenis van Midden-Kennemerland (www.middenkennemerland.nl).

Oude gedenknaald Maarten van Heemskerk
foto: A. Schweitzer

TOERISTISCHE TIPS

Als u na het lezen van voorgaand artikel nieuwsgierig bent geworden naar Midden-Kennemerland, dan wordt het tijd om er op uit te trekken. Het gebied is uitermate geschikt voor een historische verkenningstocht en er zijn verschillende (historisch verantwoorde) publicaties in omloop om u daarbij op weg te helpen.

Midden-Kennemerland inzicht

Zo zijn er vrijelijk routes te kiezen om de monumenten in Midden-Kennemerland te verkennen. Een boekje met kaart 'Midden-Kennemerland Inzicht per fiets of te voet' is verkrijgbaar bij Museum Kennemerland (ook via www.museumkennemerland.nl). Het oude stratenpatroon staat op de kaart aangegeven. Daarlangs treft u de meeste monumenten. Ook zijn er "modernere" monumenten te bewonderen zoals het eerste huis dat van gietbeton is gemaakt (1911). Museum Kennemerland is gevestigd aan het Westerhoutplein 1, 1943 AA Beverwijk, tel. 0251 - 214 507. Geopend vanaf 3 juni t/m 1 oktober op wo., za. en zo. 14-17 uur; in de andere maanden za.-zo. 14-16.30 uur.

STADSWANDELING BEVERWIJK

De gemeente Beverwijk heeft verder de Toeristische Cultuurhistorische Stadswandeling Beverwijk uitgezet. Zoals de titel al aangeeft is het een wandeling door het 'plattelands'stadje, waarbij u attent wordt gemaakt op een aantal historische wetenswaardigheden. De route kent een korte (3,2 km) en een lange (6,4 km) variant en is helder weergegeven op het routekaartje. Dankzij de vrolijke kleuren is het volgen van de route en het vinden van de bijbehorende bezienswaardigheden kinderspel. De stadswandeling is af te halen bij de receptie van het Stadskantoor en bij de Stichting Toerisme Wijk aan Zee, of als pdf te downloaden vanaf www.beverwijk.nl.

Lise en de bastaard

Historische dagtripjes saai? Welnee! Voor de grote en kleine wandelliefhebbers is er een voetreis van 10 km, die is opgenomen in de spannende jeugdroman "Lise en de bastaard". De hoofdpersoon moet van Beverwijk naar kasteel Brederode, om een belangrijke mededeling te doen aan een kamenierster die daar werkt. Welhaast dezelfde route kan nu nog gevolgd worden. Met de trein keert u terug naar Beverwijk. Het boekje is verkrijgbaar via de reguliere boekhandel (ISBN 978 90 8606 0078) of via de museumwinkel van Museum Kennemerland. *Ook leuk voor kinderen!*

FIETSTOCHT

Voor kinderen én hun ouders is er ook een tweedaagse fietsroute uitgebracht door Museum Kennemerland. Onder de titel 'Het mysterie van de Tijdgeest' kan er twee maal 20 km worden gefietst. Onderweg vertelt de tijdgeest Rorik historische wetenswaardigheden en stelt vragen voor het oplossen van een puzzel. De kinderen kunnen tijdens de rustpauzes oude spelletjes spelen. Het boekje is verkrijgbaar via de museumwinkel (www.museumkennemerland.nl).

VLOEKEN IN HET BOS

Door Maarten Wispelwey
gemeentearcheoloog Apeldoorn

Hoewel de hedendaagse jeugd uit het westen van het land onlangs in een enquête heeft aangegeven dat naar hun idee de Veluwe een nieuw sigarettenmerk is, weet de rest van de inwoners van Nederland dat de Veluwe het grootste natuurgebied van Nederland is.

Miljoenen toeristen en recreanten visiteren jaarlijks de in de voorlaatste ijstijd ontstane stuwwal. Lekker fietsen door de bossen of de heide en wandelen door het stuifzand en aan het eind van de dag een drankje op het terras. Hoog tijd voor een aantal partijen om het initiatief te nemen de Veluwe voor te dragen voor opname op de Wereld erfgoedlijst. Andere kandidaten zijn onder meer de Van Nellefabriek in Rotterdam en de grachtengordel van Amsterdam. De Beemster en het

voormalige eiland Schokland zijn twee monumenten die al op de lijst staan.

In Nederland is het haast een hype geworden om de beste dit en de beste dat te kiezen en de uitslag wordt vervolgens breed uitgemeten in de pers. Pim Fortuyn was bijna de beroemdste Nederlander, terwijl die toch alleen maar de zilvervloot buit maakte? En nu is het dus de beurt aan de landschappen. Een goede pers

'Mooiste' beukenbos van Nederland in Drie
foto: J.O. Tjabringa

levert misschien wel extra geld op en ieder geval extra aandacht. De inwoners van Gelderland zouden 150 jaar geleden nooit op het idee gekomen zijn om de Veluwe voor te dragen voor enige opname op welke lijst dan ook. In de laatste plaats niet omdat de Veluwe destijds voor het grootste deel kaal was. Wat zou vandaag de dag de meerwaarde zijn van plaatsing van de Veluwe op de werelderfgoedlijst? En ziet de Veluwe over 100 jaar er uit zoals we die nu willen bewaren? En na ons de zondvloed?

OUDE CULTUURLANDSCHAPPEN MAKEN INHAALSLAG

Nederland is één groot cultuurlandschap en her en der creëren we groene enclaves met een hek er omheen en bij de ingang zetten we een bordje met de tekst: natuurgebied. In de creatie van groene enclaves ligt mijns inziens een tegenstelling, want wij Nederlanders ontwikkelen natuur en beschermen dat heilige huisje vervolgens met fanatisme als ware het van nature 'echte' natuur. Natuurontwikkeling is een bezigheid waarvoor een enorme lobby bestaat en waar heel veel geld voor over is. Als er ergens subsidie voor te krijgen is, is het wel natuurontwikkeling. Toegegeven, ik bezie dit met een mate van jaloezie. Het oude cultuurlandschap komt langzaam aan meer in de belangstelling, maar de initiatiefnemers van natuurontwikkeling zullen niet gauw de voorstanders van oude cultuurlandschappen uit de ruif met subsidiegelden mee laten eten.

SPOREN IN HET LANDSCHAP

Waar zit 'm dan de waarde van het oude of nog bestaande cultuurlandschap in? Op de Veluwe is het verhaal van duizenden jaren landgebruik (het in cultuur brengen van landschap) te vertellen aan de hand van talloze sporen. De lange rijen ijzerkuilen op de Asselse heide in Apeldoorn refereren aan de grootschalige, vroeg middeleeuwse ijzerindustrie op de Veluwe waar bijna de gehele toenmalige leefgemeenschap profijt van had. Her en der zijn akkerarealen van voor de jaartelling te herkennen onder de naam van celtic fields. Bij Drie is recentelijk een dergelijk akkercomplex ontdekt in het 'mooiste' beukenbos van Neder-

land. Ermelo heeft een marskamp en nabij Uddel ligt de Hunneschans. In de 18e eeuw was de Koninklijke Heerlijkheid van Het Loo begrensd met grenspalen en -pollen, maar ook oudere, politieke grenzen zijn nog steeds waarneembaar in het veld. En wie wist niet dat op de Veluwe honderden grafheuvels liggen? Het vorig jaar opgestarte grafheuvelproject van de Universiteit Leiden, de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten en de gemeente Apeldoorn heeft inmiddels aangetoond dat het landschap waarin de grafheuvels zijn opgeworpen al in zekere zin ingericht was. Maar ook andere sporen van bosbeheer en landgebruik zijn, als je erop let, waar te nemen: akkerrandwallen, pestbosjes, wildwallen, leemkuilen, houtwallen en vele andere relictten. Het herkennen van al deze sporen of relictten in het landschap is geen gemakkelijke opgave en daar zit dan ook gelijk de bedreiging in voor die sporen. Want "wat de boer niet kent, dat blijft hij niet". De Veluwe is een gebied dat natuurliefhebbers hoog in het vaandel hebben. Dezelfde natuurliefhebber kent echter vaak het verhaal achter die natuur niet en is zodoende slechts een groenconsument.

BETEUGEL DE NATUURONTWIKKELINGSDRIFT!

Natuurgidsen op de Veluwe die verenigd zijn in het IVN hebben inmiddels de stap gezet om hun natuurproduct te verrijken met het cultuurhistorische aspect. Het blijkt dat het verhaal dat zij op hun wandelingen aan geïnteresseerden vertellen, aangevuld met kennis over het oude cultuurlandschap veel meer diepgang brengt en dus veel spannender is. Ook archeologen merken iedere dag weer dat het publiek smult van de geschiedenisverhalen van om de hoek. De

Akkerrandwal bij Loenen, Apeldoorn

foto: gemeente Apeldoorn

Grenspaal van de Koninklijke Heerlijkheid Het Loo bij De Kar, Apeldoorn

foto: gemeente Apeldoorn

lokale geschiedenis is erg in trek, maar onze lobby voor het oude cultuurlandschap is nog lang niet op sterkte. De gelden die door een aantal ministeries, provincies, gemeenten en waterschappen vrijgemaakt zijn voor subsidies in het landelijk gebied gaan met name naar inrichtings- en natuurontwikkelingsprojecten. Type-rend voor het gebrek aan aandacht voor de cultuurhistorie is het ontbreken van gelden voor onderzoek naar cultuurlandschappen. Ik zou bij deze willen pleiten voor meer aandacht voor het verhaal achter onze landschappen om te voorkomen dat we met onze natuurontwikkelingsdrift de sporen van onze oude cultuurlandschappen uitwissen. Straks zien we door de bomen het bos niet meer.

AGENDA

TRIËNNALE CULTUUR, TUIN EN LANDSCHAP

11 JUNI - 28 SEPTEMBER 2008

Apeldoorn / Kootwijk
www.triennale.nl

Maar liefst honderd dagen lang en volgestouwd met activiteiten en tentoonstellingen. Van kunst tot debat, van landschapsbeheer tot klimaatverandering. U kunt fietsen, wandelen, lezingen volgen, meekijken over de schouder van (landschaps) kunstenaars en architecten. En dat alles in en rondom Apeldoorn. Nationaal Park de Hoge Veluwe verzorgt Triënnale Tochten, in het Kröller-Müller Museum, het CODA Museum, de Nettenfabriek en Paleis Het Loo zijn speciale tentoonstellingen, gewijd aan het landschap, te zien. En Radio Kootwijk biedt plaats aan een tentoonstelling, een zomeruniversiteit en conferenties. Redenen te over om deze zomer richting Apeldoorn te trekken.

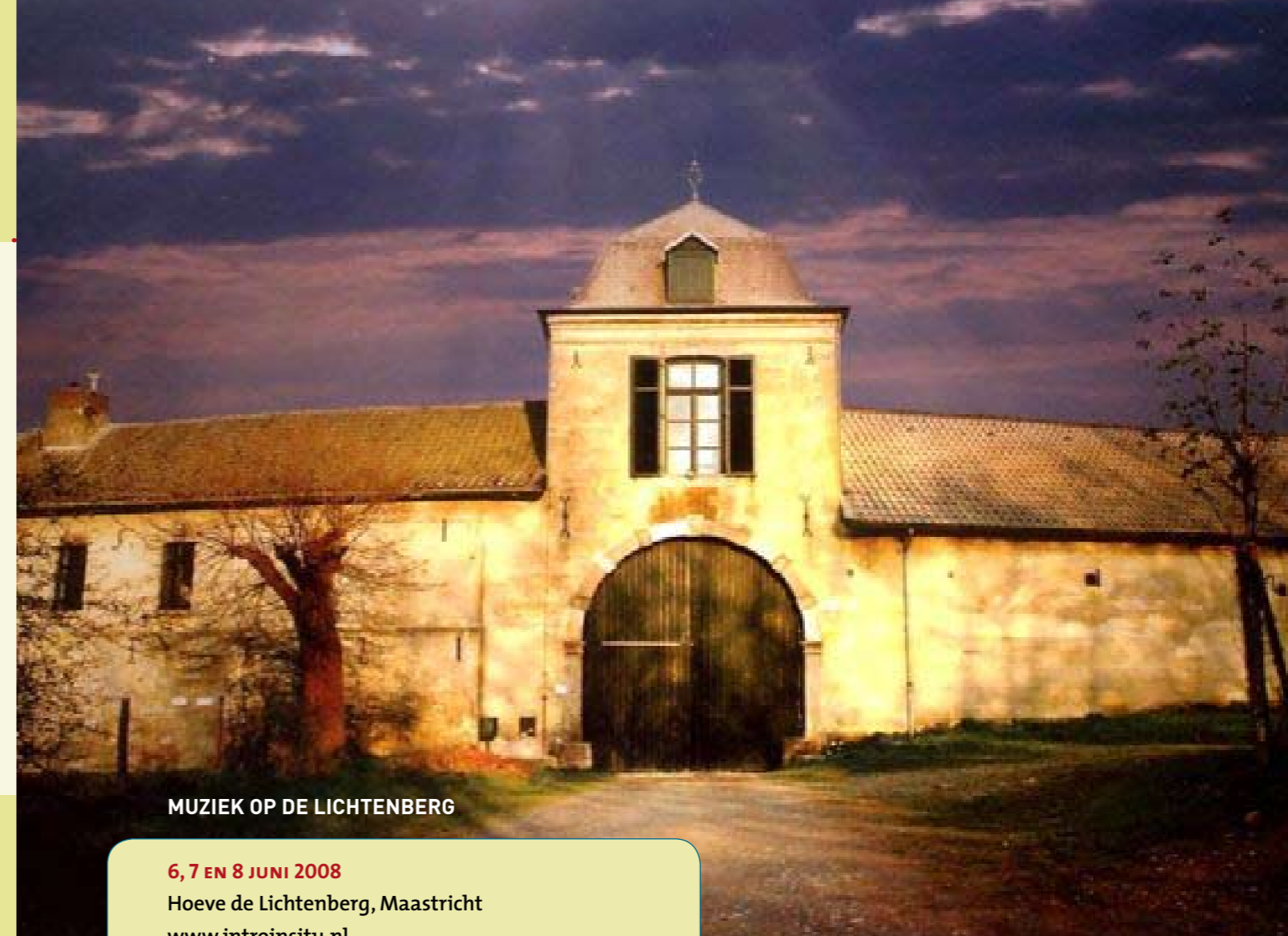
KASTELENTOCHT DOORN

17 AUGUSTUS 2008

Huis Doorn
www.huisdoorn.nl
www.stichtseaanspanning.nl

Elk jaar op de 3e zondag van augustus staat Huis Doorn in het teken van 'het aangespannen paard'. Zo'n honderd combinaties presenteren zich op het landgoed, van antieke rijtuigen en koetsen tot oude landbouwaanspanningen.

De deelnemers komen voornamelijk uit Nederland, maar ook Belgische en Duitse equippen zijn van de partij. De aanspanningen maken een ochtend- en een middagrit langs en over de terreinen van de Stichtse Lustwarande. Dit gebied ligt tussen

MUZIEK OP DE LICHTENBERG

6, 7 EN 8 JUNI 2008

Hoeve de Lichtenberg, Maastricht
www.introinsitu.nl

Het festival Muziek op de Lichtenberg presenteert nu alweer een paar jaar bijzondere producties op deze sprookjesachtige locatie. De binnenplaats en schuren van de oude kasteelhoeve vormen een inspirerend decor voor performances, klankinstallaties en muziekvoorstellingen. De voorstellingen beginnen om 20.30 uur.

WESTLANDSE MOLENDAG

28 JUNI 2008

14 molens in het Westland (ZH)
www.molens.nl (zie kalender)

De gezamenlijke molenaars in het Westland (8 korenmolens en 6 poldermolens) organiseren voor de vijftiende maal tussen 9 en 17 uur een regionale molendag. Bij de deelnemende molenaars is een routebeschrijving te koop voor een fietstocht langs alle deelnemende molens (lengte 60 km). Starten kan bij elke molen en bij bezoek van vijf of meer molens ontvangt u een leuk tegeltje.

2008 JAAR VAN HET RELIGIEUS ERFGOED

Kerken, synagogen, kloosters, abdijen, begraafplaatsen. Bijna nergens is de verscheidenheid aan religieus erfgoed zo groot als in Nederland. Ons religieus erfgoed staat echter onder zware druk. Markante gebouwen maken plaats voor een parkeergarage, kantoor, of flat. De bijbehorende interieurs en kunstvoorwerpen verdwijnen.

2008 is uitgeroepen tot Jaar van het Religieus Erfgoed. Een jaar volop publieksactiviteiten om zelf te ervaren wat religieus erfgoed voor ons betekent: schoonheid, een plek van herkenning en ontmoeting, een deel van onze geschiedenis. Het behouden waard. *Kijk voor meer informatie en een overzicht van alle publieksactiviteiten op www.2008.re.nl.*

ACTIVITEITEN

5 juni 2008

SYMPOSIUM: DOORSTART VOOR EEN KERK, BEHOUD VAN RELIGIEUZE GEBOUWEN DOOR ONTWIKKELING.
Stichting Cultureel Erfgoed Noord-Holland & Provincie Noord-Holland.
Meer informatie: www.heiligehuisjesnh.nl

24 juni 2008 tot
13 september 2008

KERKEN KIJKEN UTRECHT
Voor de 26ste keer opent 'Kerken Kijken Utrecht' de deuren van twaalf prachtige monumentale kerkgebouwen in de binnenstad van Utrecht, ruim 180 gidsen staan klaar om u gedurende de hele zomer kennis te laten maken met de cultuurgeschiedenis van deze kerken.
Meer informatie: www.kerkenkijken.nl

6 en 7 juni 2008

CULTUREEL FESTIVAL IN GRONINGER KEREN RONDOM MIDDELSTUM
Stichting Oude Groninger Kerken.
Cultureel festival: 'Terug naar het begin'. Zeven oude Groninger kerken zijn het podium. Diverse bekende mensen doen mee!
Inspiratiebron: de vroegste geschiedenis van Groningen, haar landschap en cultuur.
Meer informatie: www.terugnaarhetbegin.nl

14 juli 2008 tot
3 augustus 2008

PELGRIMSTOCHT VAN ADUARD NAAR AKEN
Palster ende Scerpe.
Pelgrimstocht - te voet - naar Aken (D) zoals dit rond het jaar 1200 door onze voorouders zou zijn gedaan. Het streven is om hierbij een zo hoog mogelijke mate van authenticiteit te handhaven.
Meer informatie: www.palster-scerpe.nl

Klompenpad in Oene

Het klompenpad

'Klompenpaden zijn rondwandelingen in het agrarisch cultuurlandschap. Ze gaan zoveel mogelijk over historisch tracé en voeren over onverharde paden via boerenland en landgoederen. Rust, kleinschaligheid en de combinatie van cultuur en natuur bepalen de sfeer'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de klompenpaden in korte tijd zijn uitgegroeid tot een groot succes. Het concept is ontwikkeld door Landschap Erfgoed Utrecht en veel agrarische ondernemers en grondeigenaren hebben hun gronden inmiddels ter beschikking gesteld voor de 'aanleg' van een klompenpad. Inmiddels zijn er meer dan 25 paden geopend waar u kunt genieten van de historie, natuur en landschap van unieke stukjes Nederland!

Tot nu toe zijn de meeste klompenpaden te vinden in de provincies Utrecht en Gelderland, maar ook in Zuid-Holland komen steeds meer initiatieven van de grond. Het initiatief voor het uitzetten van een klompenpad komt altijd vanuit de omgeving: vrijwilligersorganisaties, groepjes boeren en agrarische natuurverenigingen signaleren een kans. Het idee voor een nieuw klompenpad wordt vervolgens voorgelegd aan de provinciale landschapsbeheerder. Deze onderzoekt of er voldoende draagvlak is bij andere partijen zoals bijvoorbeeld provincie, gemeenten, particuliere grondeigenaren en historische kringen, om vervolgens gezamenlijk handen en voeten te geven aan dit initiatief.

Doordat het om lokale initiatieven gaat is het draagvlak in de omgeving vaak groot en bovendien worden, met het verlaten van de gebaande paden, de mooiste 'onontdekte' plekjes aangedaan. De routebeschrijvingen met alle wetenswaardigheden zijn te verkrijgen bij de plaatselijke VVV's of rechtstreeks te downloaden op de site www.klompenpaden.nl. De rondwandelingen zijn tussen de 3 en 15 kilometer lang en ondanks de avontuurlijke route goed begaanbaar. Doordat de route deels over onverharde wegen en weilanden loopt zijn de paden helaas niet geschikt voor kinderwagens of rolstoelen. In natte perioden is waterdicht schoeisel aanbevolen. De klompenpaden lopen over terreinen waar vee graast en wild beschutting vindt. Om de dieren niet te verstoren zijn honden niet toegestaan.

¹ www.klompenpaden.nl

HET BOERENERF ALS VISITEKAARTJE

Door Jan-Olaf Tjabringa (Cultuurland Advies)

Een eerste kennismaking tussen zakelijke contacten eindigt veelal met het uitwisselen van een visitekaartje. Het kaartje dat aangeeft wie de ander is en soms ook meer zegt dan alleen het logo en de adresgegevens. Naast het bekende visitekaartje geven feitelijk alle vormen van presentatie een beeld weer van een ander, van een organisatie, een landschap én boerenerf.

Een boerderij en het daarbij behorende boerenerf vertelt een verhaal van een langzaam proces. Kleurgebruik, indeling van het erf en de scheiding tussen wonen en werken geven een beeld aan de buitenwereld. Bijzonder aan dit beeld is o.a. de herkenbare positie van de vrouw en man daarin. Binnen het boerenbedrijf waren zij als het ware twee kapiteins op het voor- en achterschip. Het domein van de man en de vrouw is vaak duidelijk af te lezen aan het boerenerf en de boerderij. Het achtergedeelte, waar het geld verdiend werd en waar nut boven sier ging was het domein van de man. Het voorgedeelte, waar de sier zo vanaf de 19e eeuw de boventoon voerde en waar het geld uitgegeven werd, kan als het domein van de vrouw worden gezien. Een gesprek met landschapsarchitect

“Het erf vertelt een verhaal van een proces”

Greet Bierema, voorafgaand aan het schrijven van dit artikel, levert een verrassend inzicht op in de tekenen van deze sociale structuur op een boeren erf. Bierema is ‘boeren erf-deskundige’ en de essentie van een boeren erf wordt volgens haar enerzijds bepaald door de grondsoort en wijze van verkaveling en anderzijds door de rolverdeling tussen man en vrouw. Vooral dit laatste aspect is volgens haar tot nu toe onderbelicht geweest, terwijl het toch van grote invloed is geweest op de ontwikkeling van het boeren erf.

HET ERF VERTELT EEN VERHAAL

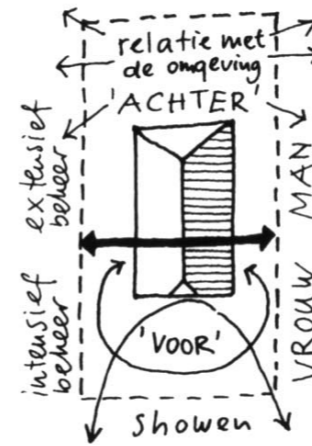
Het boeren erf is het verhaal van ‘voor en achter’, ‘sier en nut’ en ‘wonen en werken’. De balans tussen deze twee werelden geven het boeren erf een gezicht. In eerste instantie was er van een dergelijke scheiding in ruimte en vormgeving geen sprake. Wonen en werken vonden plaats in één ruimte en onder één dak. Man en vrouw werkten samen om het hoofd boven water te houden. Van een taakverdeling was sprake, maar deze scheiding in taakverdeling was niet altijd op het erf waar te nemen. Toegenomen welvaart bracht een steeds grotere scheiding aan tussen de taakverdeling. Daarmee werd ook het onderscheid tussen wonen en werken meer zichtbaar. Het werkgedeelte, overwegend op het achtergedeelte van het erf, was het domein van de man. Het gras werd er gemaaid met een zeis, de bomen waren van hetzelfde soort als in het landschap en de verharding was van ruwer materiaal dan ‘voor’. Het boerderijgedeelte bestond uit eenvoudige dakbedekking en de vele deuren markeerden het werkgedeelte. Het domein van de vrouw bestond uit het voorgedeelte. Dit was de plek waar gewoond werd, waar de vele ramen voor licht zorgden en waar zelfs de dakbedekking verschilde van ‘achter’. In de tuin, waar langzamerhand de sier belangrijker werd dan het nut,

werd het gras wekelijks gemaaid, stonden parkbomen en waren de paden ‘verhard’ met aangeharkt grind of zand. Het was een onderscheid tussen vies en schoon, tussen geld verdienen en geld uitgeven. Een strootje werd ‘voor’ gelijk van de vloer geveegd, terwijl een strootje ‘achter’ zomaar een jaar kon blijven liggen.

VAST ROLLENPATTERN

In de scheiding tussen de beschreven twee domeinen op één erf bestonden ook twee aanspreekpunten. Van nature was bekend wie wààr de baas was en welke regels waar golden. Voor opgroeiende kinderen moet deze scheiding volstrekt helder zijn geweest. Er werd niet over gesproken, omdat het een vaststaand gegeven was. De scheiding tussen de taakverdelingen van man en vrouw in ‘achter’ en ‘voor’ is niet verwonderlijk te noemen. Dit gold zeker bij personeel in en rond de boerderij. De hang naar wooncomfort speelt hier ook een rol. ‘Achter’ werd het geld verdiend en ‘voor’ werd het, zij het met beleid, weer uitgegeven. En ook hier gold al de regel: Hoe meer er verdiend werd, des te meer werd er uitgegeven om deze welgesteldheid ook aan de buitenwereld te laten zien.

Foto: Iris Gerlach

Scheiding tussen ‘voor’ en ‘achter’, tussen het gedeelte van de man en vrouw.

Bron: Greet Bierema

ERF NAAR BUITEN TOE

Het uiterlijk vertoon, als gevolg van de verschuiving in taakverdeling en de overgang van nut naar sier, vond in hoofdzaak plaats in de kleistreken, de veengebieden en de heideontginningen. In veel oude cultuurlandschappen is de achterkant van de boerderij naar de wegkant gericht. Het pronken met bezit was daar nog niet aan de orde. In de overige gebieden zien we juist dat het woonhuis naar de weg is gericht. Vanaf halverwege de 19e eeuw werd het pronken belangrijker. Boeren begonnen een welvarender bestaan te leiden waardoor de sier aan de voorzijde van de boerderij het langzaam begon te winnen van het nut. De buitenwereld mocht aan het woonhuis en de voortuin de rijkdom van de familie aanschouwen. De mode werd hier richtinggevend en de inrichting van de tuin veranderde dan ook consequent bij de overdracht van het boerenbezit naar de nieuwe generatie. Zo zijn bijvoorbeeld tussen 1850 en 1910 in Groningen veel siertuinen aangelegd in de Engelse landschapstijl.

Moestuinen die gelegen waren aan de voorzijde, verdwenen naar de zijkanten van het erf om plaats te maken voor grote siertuinen. Niet alleen de indeling van het erf veranderde, maar daarbij ook de bouwstijl van de woonhuizen. De vrijere architectuur liet zo ook iets zien van de rijkdom van het boerenbedrijf. De nieuwe siertuinen vormden en vormen nog steeds het visitekaartje naar de buitenwereld. Zeker in gebieden met veel lintbebouwing speelt de siertuin een grote rol. Al het verkeer komt op de heen- en terugreis langs de tuin en kan zo genieten van de mooi aangelegde en goed verzorgde tuinen.

HET BOERENERF OOK UW VISITEKAARTJE?

Veel boerenerven hebben de laatste jaren door functieveranderingen in het landelijk gebied een transformatie ondergaan, waarbij lang niet altijd rekening is gehouden met de historische achtergronden. Het is echter juist de aandacht voor de historie die een boeren erf een kwaliteitsimpuls kan geven. Vandaag de dag is de aandacht voor historische elementen groeiende. Particulieren, zoals wellicht ook u, hebben weer oog voor de lokale, kenmerkende aspecten van boerderijen en hun erven. Er is vandaag de dag ook veel informatie beschikbaar over de historie van boerderijen en boerenerven. Voor een weloverwogen plan voor een nieuwe inrichting staat u er dus niet alleen voor. Voor de inrichting geeft Bierema in het gesprek een aantal basisprincipes aan. De belangrijkste is dat het boeren erf deel uit maakt van het landschap. Voorkomen moet worden dat het boeren erf zich onttrekt aan het landschap door de aanplant van bijvoorbeeld een hoge omheining rondom. Daarnaast is het principe van ‘voor’ en ‘achter’ natuurlijk een belangrijk uitgangspunt bij het inrichten van uw erf. De sier met alleen het doel om te pronken met uw tuin en erf is vandaag de dag ook belangrijk, maar een goed ogend en bewust historisch verankerd erf is helemaal van deze tijd! Geeft u ook uw visitekaartje af?

Voor meer informatie kunt u bijvoorbeeld terecht bij: Werkgroep Boerenerven Drenthe, Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, Stichting Werkgroep Boerenerven en de website www.kijkmijnerf.nl

LITERATUUR

- Gerding, M.A.W. (2002) - *Over de Reest, de gebouwde cultuur in het Reestdal: van ingetogen naar zelfbewust*. Waanders Uitgeverij
- Vrij, L. (2004) - *Boerenerven op het Landgoed Twickel. Bouw, beheer en onderhoud*. Broekhuis Uitgeverij
- Hamers, J. e.a. (2006) - *Boerenerven in West-Friesland. Richt uw eigen 'wurf' in*. Landschap Noord-Holland

RECREATIE ROUTES
 REDACTIE TEKSTEN FOTO'S
 ROUTEONTWIKKELING ROUTECONTROLE
 PROJECTBEGELEIDING
 PRODUCTIE TEKSTREDACTIE
 DTP VORMGEVING
 TOERISME VRIJE TIJD
 ROUTES TEKSTEN
 BUREAU REDACTIE
 FOTO'S ROUTEONTWIKKELING
 ROUTECONTROLE
 PRODUCTIE TEKSTREDACTIE
 DTP VORMGEVING
 VRIJE TIJD TOERISME
 ROUTES RECREATIE
 REDACTIE TEKSTEN FOTO'S
 PRODUCTIE ROUTECONTROLE

indivisual

dtp & redactie

consuelo adema

consuelo@indivisual.nl

070 392 3196
 06 1305 8865

www.indivisual.nl

BOEK RECENSIE

HET BOERENERF IN GRONINGEN 1800-2000

Scholtens T, (2004) Koninklijke Van Gorcum, Assen.
 ISBN: 90-232-4089-8 320 pag. € 27,50

Groningen en boerderijen horen bij elkaar. De provincie ademt een agrarische sfeer uit. Het zijn echter niet alleen de boerderijen die het landschap aankleden, ook de boerenerven spelen een belangrijke rol. In de provincie Groningen is de aandacht voor het boerenerf de laatste jaren sterk toegenomen. Publicaties zijn hier een logisch gevolg van.

Tineke Scholtens is er met haar boek, 'Het boerenerf in Groningen 1800-2000', in geslaagd om een levendig en uniek beeld te schetsen van twee eeuwen Groninger boerenerven. Ze richt daarmee de aandacht op de zogenaamde 'kleine' landschaps-architectuur. Door de medewerking van driehonderd boeren en boerinnen en het plaatsen van meer dan 250 afbeeldingen in de vorm van kaarten, foto's en tekeningen heeft zij een uiterst compleet beeld weten neer te zetten.

Anders dan de titel doet vermoeden bestaat hét Groningse boerenerf niet. Scholtens geeft aan dat de ligging, grondsoort, aard en grootte van het bedrijf een grote verscheidenheid in boerenerven tot gevolg heeft. Zo is het erf van een groot akkerbouwbedrijf anders ingericht dan een erf van een boerderij op de zandgronden van Westerwolde.

Opvallend detail is het pleidooi voor de aankleding van het zoekleilandschap met erfbeplanting. Het Groninger land zal door menigeen ervaren en (hoog) gewaardeerd worden om zijn weidsheid en de daarbij behorende vergezichten. Beplanting lijkt hier op een tweede plaats te staan, maar Scholtens geeft aan waarom erfbeplanting een belangrijk aspect is in dit landschap. Van oudsher bood erfbeplanting niet alleen bescherming voor huis en haard, maar was het geriefhout ook goed bruikbaar. Daarnaast zorgden bomen op het erf voor een aangename en welvarende indruk naar de buitenwereld. Zeker het laatste aspect was niet onbelangrijk in een gebied waar de rijke herenboeren te koop liepen met hun rijkdom door de bouw van grote voorhuizen en door de aanleg voor sierlijke en modieuze tuinen. Deze tuinen staan ook wel bekend als 'slingertoene'. De Engelse landschapsstijl vormt de inspiratie-

bron voor deze tuinen, waarbij gebogen lanen, vergezichten, open weiden met hier en daar een solitaire boom centraal staan. In het boek wordt hier ruim aandacht aan geschonken.

In de laatste twee hoofdstukken geeft Scholtens aan dat het niet alleen gaat om het historisch verhaal van de tuinen en het boerenerf. Bij nieuwe ontwikkelingen in erfverrichting is het goed om te kijken naar de historische context, echter, de wensen en eisen van deze tijd spelen ook een belangrijke rol.

Tineke Scholtens heeft niet een boek geschreven om enkel informatie door te geven. Ze spoort de lezer aan om zelf het landschap te verkennen. De vele verwijzingen naar nog bestaande boerderijen (inclusief adresgegevens) nodigen de lezers uit om na het lezen van het boek ook daadwerkelijk het veld in te gaan. Daarnaast biedt het boek, voor de tuinbezitter in met name Groningen, ruimschoots handreikingen voor een vernieuwde en tevens historisch verantwoorde kijk op de tuin. Een zestal ingezonden erftekeningen, een tabel van houtgewassen voor erfbeplanting, de werkenlijst van de familie Vroom van tuinontwerpen voor boerderijen, een heesterlijst en vele ontwerpen van slingertuinen maken van dit boek ook met recht een werkboek.

Tineke Scholtens is al ruim tien jaar actief betrokken bij de Landelijke Werkgroep Boerenerven en dé specialist op het gebied van het Groninger boerenerf.

BIBLIOTHEEK

- Hamers, J. e.a. (2006)** Boerenerven in West-Friesland. Uitgave: Landschap Noord-Holland. ISBN: 90-74540-04-x
- Drenth, B. (2003)** Het boerenerf in vroeger tijd, De Gelderse Vallei. Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen. ISBN: 90-75271-13-1
- Drenth, B. (2002)** Boerenerven in vroeger tijden, De Noordoostelijke Achterhoek. Uitgeverij Blauwdruk, Wageningen. ISBN: 90-75271-08-5
- Vrij, L. (2004)** Boerenerven op het landgoed Twickel. Broekhuis Uitgeverij. ISBN: 90-70162-90-3

COLOFON

Leesbaar Landschap
 Cultuurhistorisch tijdschrift

BLADMANAGER

Drs. Jan-Olaf Tjabringa
 (Cultuurland Advies)
 info@leesbaarlandschap.nl

EINDREDACTEUR

Ir. Frank Druijff
 (Frank & Freelance)

GRAFISCHE VORMGEVING

Peter Mulder
 (Interface Communicatie)
 www.ifcommunicatie.nl

MET MEDEWERKING VAN

Consuelo Adema, Erik Mekelenkamp, Fred Schweitzer, Kees de Heer, Maarten Wispelwey en Peter Groote

FOTO OMSLAG

Jan-Olaf Tjabringa

OPLAGE

Alleen in pdf verkrijgbaar

Leesbaar Landschap is een uitgave van:
 Cultuurland Advies
 Postbus 20
 8180 AA Heerde

T: 088 - 7844300
 E: info@leesbaarlandschap.nl
 I: www.leesbaarlandschap.nl

ABONNEMENTEN

Leesbaar Landschap is een tijdschrift in oprichting. Abonneren op dit tijdschrift is nog niet mogelijk. Wel kunt u uw belangstelling kenbaar maken via de website www.leesbaarlandschap.nl. Zo blijft u op de hoogte van de actuele ontwikkelingen.

Mei 2008

Nederland weer mooi!

"Wat is het hier buitenlands mooi", of "Het is hier on-nederlands mooi" Veel gehoorde droeve uitspraken van Nederlanders over hun landschap.

Waarom maken we Nederland gewoon niet weer mooi?

Word lid en steun Vereniging Nederlands Cultuurlandschap!
 Vanaf een bijdrage van € 25,- ontvangt u bovendien het 300 pagina's tellende prachtig geïllustreerde boek 'Nederland weer mooi'. Kijk snel op:
www.nederlandscultuurlandschap.nl

INFORMATIE EN VOORLICHTING

Uitwisseling van cultuurhistorische kennis tussen professionals en burgers is noodzakelijk om succesvol te zijn in het ontwikkelen, versterken en daarmee behouden van cultuurhistorische waarden. Interface Communicatie en Cultuurland Advies werken nauw samen om het verhaal van het (stads)landschap op een toegankelijke manier te presenteren aan burgers. Informatiefolders, gebiedsborden en deze uitgave van Leesbaar Landschap zijn daar sprekende voorbeelden van.

Kansrijk en initiatiefrijk. Vanuit deze gedachte werkt Cultuurland Advies aan ruimtelijke plannen, visies en vraagstukken met een cultuurhistorische relevantie. Niet om het plan vervolgens in de spreekwoordelijke lade te zien verdwijnen, maar om bij te dragen aan een duurzame, zinvolle ruimtelijke ontwikkeling.

onderzoekend - adviserend - ondernemend

CULTUURLAND ADVIES

Cultuurhistorie
Landelijk gebied
Ruimtelijke planvorming

Bezoekadres:
Schorsweg 13c
8171 ME Vaassen

Postadres:
Postbus 20,
8180 AA Heerde

T: 088-7844300
M: 06-27095640
E: tjabringa@cultuurland.com
I: www.cultuurland.com

IN HET VOLGENDE NUMMER

Na de dijkdoorbraak...

Langs wielen en kolken
met fietsroute

Van barakken en kazernes

Ons militair erfgoed

Nieuwe start na de oorlog

Wederopbouwboerderijen

Limburgs aardse schatten – deel 1 Kalkwinning en groeves

www.tauw.nl

Een landschap lezen. Niet voor iedereen weggelegd. Toch noodzakelijk om te weten hoe je een gebied kunt inrichten en ontwikkelen. Tauw leest de ecologische waarde van een landschap af aan de inventarisatie van de aanwezige taxonomische groepen. Alle groepen, geen half werk. Op basis daarvan adviseren wij u over de inrichting en ontwikkeling van een gebied. Daarbij kijken wij desgewenst ook naar bodemopbouw en hydrologie of de juridische aspecten van een gebiedsontwikkeling. Het totale plaatje dus, zodat u niet tussen de regels door hoeft te lezen.

Denkkracht voor duurzame omgevingskwaliteit

**INTER
FACE**
communicatie

Concept en creatie
Grafische vormgeving
Reclame-advies
Webdesign
Internetdiensten

www.ifcommunicatie.nl